

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Лариса ЯКУБОВА

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА
ІСТОРІЯ ДОНБАСУ:
ТЕНДЕНЦІЇ, СУПЕРЕЧНОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ
В СВІТЛІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ**

Київ 2014

УДК 323.1/94(477.62)

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України*

Якубова Л.Д.

Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. — 109 с.

У брошурі висвітлюється історія формування етнонаціонального складу українського Донбасу. На тлі поворотних віх політичної історії нового й новітнього часу розкриваються не лише обставини колонізації краю та участь окремих етнічних груп у його господарському освоєнні, а й принципи, форми й суть процесів етнокультурної взаємодії, стратегій етнокультурного виживання та суперечності, які вони генерували.

ЯКУБОВА Лариса Дмитрівна — провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України, докт. іст. наук.

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7438-9

© Інститут історії України НАН України, 2014

© Л. Якубова, 2014

Зміст

До читача	5
Від Дикого Поля до донецького соціально-економічного чуда: Донбас на шляху капіталістичної модернізації	8
Радянський Донбас: всесоюзна кочегарка чи плавильний тигель?	39
Донбас у системі координат «двох Україн»	74
Прикінцеві нотатки	91

До читача

Не так багато часу минуло відтоді, як Головне управління взаємодії із громадськістю і в справах національностей та релігій Донецької ОДА оприлюднило на своїй сторінці інформацію про етнонаціональний склад Донецької області. В ній, зокрема, йшлося: «Провозглашение Украиной независимости государства изменило общественный статус ... всех национальных меньшинств, проживающих на ее территории, и дало мощный толчок к их национальному возрождению и развитию. Культурный и интеллектуальный потенциал каждой из этнических групп — значимый и оригинально неповторимый. Это наглядно демонстрирует национальный симбиоз благодатной донецкой земли, где этносы сумели сохранить свои языки и самобытные культуры, объединившись общими духовными корнями. Культура каждого этноса стала тем источником, который питает самобытный донецкий характер с его работоспособностью, свободной, гордой, творческой и одновременно искренней психологией и с его постоянной настроенностью на любой культурный контекст. Дружба народов Донбасса воспринимается в обществе как норма и создает предпосылки для общеукраинского прогресса в будущую цивилизацию»¹.

Не менш пієтетно піднесені висловлювання лунали тоді в інтелектуальному середовищі. Висловлювання на кшталт: «Схід України в цілому й Донбас зокрема стали зоною контакту цивілізацій і культур, що обумовило такі риси регіональної спільноти, як терпимість, адаптивність, сприйнятливість до інших культур (тільки в Луганську живуть представники близько 40 національних меншин)»², — вважалися вичерпною характеристикою так званої регіональної ідентичності Донбасу. Нічого, здавалося, не передвіщало біди.

¹ // kramtp.info/news/14/full/id=17159

² Олена Проскуріна. Політико-культурний вимір Донбаського регіону // Жінка-Онлайн — Донбас — сильне чи слабе місце України / www.zhinka-online.com.ua/.../333-donbas-syln...

Події весни 2014 р., з легкої руки кремлівських масмедіа поіменовані поетичною назвою «Русская весна», заскочили українське суспільство загалом, і донбасівський соціум, зокрема, зненацька. Так, попри звичні заспокійливі мантри всі розуміли, що різниця між Донбасом та рештою України є, і суттєва. Це не було секретом ані для громадськості, ані для політикума, що впродовж незалежності звично існували в контексті політичного дискурсу «Двох Україн». Тим більше вони не були секретом для пересічних мешканців, шквал коментарів яких у соцмережах розставляв, що називається, всі крапки над «і» щодо реального стану речей у сфері, в якій за радянської влади панувала «дружба народів».

В круговерті подій і потрясінь, які розпочалися із розстрілу київського Майдану, втечі В. Януковича та його «команди», ленінопаду, штурмів адміністрацій та відповідно — політичної кризи, що спричинила вакуум влади як у центрі, так і на місцях, проблема протистояння «двох Україн» на короткий час втратила свою актуальність. Аж до анексії Криму протилежність між регіонами сприймалася радше як важіль політичного тиску, аніж перепустка у безодню. Вимоги донецьких пенсіонерок підключити російське телебачення із улюбленими шоу сприймалися як курйоз, а виступи широковідомого у вузьких колах «новообраного» Донецького губернатора П. Губарева на тлі С. Тарути, виглядали як першоквітневий жарт.

Мірою ускладнення ситуації, розгортання кримського сценарію спочатку в Слов'янську, згодом в Горлівці і, врешті, з перетворенням «гібридної війни» та самопроголошених республік на характерну прикмету політичного життя Східної України, «національна карта» розігрувалася чимдалі активніше. Врешті «російське питання» перетворилося на універсальний важіль зовнішньополітичного тиску РФ, що стояла за бурхливою політичною активністю ватажків віртуальних «народних» республік.

11 серпня 2014 Голова МЗС РФ Сергій Лавров заявив: "Складається враження, що мета так званої антитерористичної операції полягає в тому, щоб зрівняти із землею південний схід, щоб усі росіяни звідти пішли і, напевне, щоб потім його заселити тими, хто вже буде ставитися по-іншому до історії та до культури, до дружби,

до багатовікових зв'язків наших народів"¹. Згодом офіційний представник Слідчого Комітету РФ В. Маркін повідомив, що комітет порушив кримінальну справу про геноцид російськомовного населення південного сходу України².

Гнівні заяви очільника російського МЗС, російського представника в ООН, одіозних діячів Державної Думи були нічим іншим як передвісниками «гібридної» військової інвазії, що на штиках (а, вірніше, цілком сучасних «Буках», «Градах», «Ураганах») російських солдатів, переодягнених у ополченські однострої, будувала «русский мир» нового, третього тисячоліття.

Мірою наростання гуманітарної катастрофи, в яку занурювався російськомовний Донбас, і суспільство і науковці змушені були осмислювати і гасла, під супровід яких вона поглиблювалася, і мисли, в якій шукали витоки сьогоденних проблем.

Отже історія формування етнонаціонального складу Донбасу актуалізувалася з новою силою. Українські історики підчас захоплювалися прагненням довести, що Донбас впродовж століть є українським і залишатиметься через те зоною українського суверенітету. Не піддаючи сумніву цей принциповий висновок, зазначимо лишень, обґрунтовувати визнані міжнародною спільнотою сучасні кордони України означає і далі безпорадно «смикатись» на гачку російського імперського дискурсу, якому з історичної точки зору в принципі нічого довести не можна. Що ж до наших, так би мовити, внутрішніх завдань і потреб, найголовнішим з яких є інтеграція Донбасу в політичне, етнокультурне та соціогуманітарне поле України, важливо не стільки з'ясувати обставини колонізації краю та участь окремих етнічних груп у його господарському освоєнні, скільки принципи, форми й суть процесів етнокультурної взаємодії, стратегій етнокультурного виживання та суперечності, які вони генерували.

¹ ua.korrespondent.net › Україна › Політика

² СК Росії порушив справу «про геноцид російськомовних ...// www.ukrinform.ua/.../sk_rosiii_porushiv_sprav...

Від Дикого Поля до донецького соціально-економічного чуда: Донбас на шляху капіталістичної модернізації

Назва, що закріпилася за частиною території сучасних Донецької та Луганської областей з легкої руки Є.П. Ковалевського — харківського гірничого інженера, який в 20-і рр. XIX ст. досліджував Донецький кряж і розробив першу карту залягання вугільних пластів на теренах Слобожанщини та Приазов'я, виявилася значно живучішою за назви низки адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких історично Донецький басейн (скорочено — Донбас) розміщувався.

Український Донбас охоплює територію у понад 53 тис. км² з населенням близько 7 млн. осіб. Попри доволі міцно вкорінені стереотипи, що Донбас — суто шахтарський край, це регіон розвинутої металургійної, хімічної, коксохімічної промисловості. Крім кам'яного вугілля, надра Донецького басейну багаті на поклади солі, срібної руди, цинку, олова з домішками міді, срібла й золота, крейди, крейдяних мергелів, вапняків і доломіту, сланцевих газів, вогнетривких глин, кварцового та формовочних пісків, і навіть — алмазів (Волноваський район).

Не менш багатим є й етнонаціональний склад регіону, що впродовж принаймні останніх трьохсот років вирізняється з-поміж решти регіонів України надзвичайною строкатістю та рухливістю.

На запитання: «Що сучасним українським історикам відомо про особливості етнонаціональної історії Степової України загалом, Донбасу зокрема?», — сміливо можна відповідати — «Майже все». Достатньо погортати сторінки видання «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник»¹ та величезної кількості тематичних бібліографічних довідників², аби ствердитися

¹ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Лиман. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського; Бердянський державний педагогічний університет, Науково-дослідний інститут історичної урбаністики. — Том 1. — К., 2013. — 382 с.

² Див. приміром: Греки Приазов'я [Текст]: анот. бібліогр. указатель / Донец. гос. ун-т, Донец. обл. универс. науч. Б-ка им. Н.К. Крупской, Приазов. Элли-

в думці: майже не лишилося «шпаринок», яких би за роки незалежності оминуло допитливе око українського дослідника. Давно створені і плідно працюють центри дослідження регіональної історії в Донецьку та Луганську, навколо яких гуртуються ентузіасти вивчення історії Донбасу¹. Колективними зусиллями вітчизняних науковців етнонаціональна історія регіону відтворена у всій своїй суперечливості та різнобарвності.

Край, що отримав назву Південної України, територіально в кордонах імперських Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався найпізніше, порівняно з рештою історичних регіонів, і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. Попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі складала географічну єдність, включаючи чорноземну степову й частини лісостепову зони сучасної України з теплим, але посушливим кліматом. Історично ці території також становили єдність.

Що ж до історії заселення та господарського освоєння території, що в новітній історії отримала назву Донбас, вона за своїми основними тенденціями, є складовою історії Південної України. Тривалий час терена сучасного Донбасу були частиною величезної за площею етноконтактної зони, відомої в історичній літературі під назвою «Дике Поле»², що власне й охоплювало сучасну Степову Україну.

нист. центр; сост. С.А. Калоеров и др. — Донецк: Юго-Восток, 1997. — 196 с.; Донеччина: голодомор 1932–1933 рр. [Текст]: бібліогр. покажчик / Донец. обл. універс. наук. б-ка ім. Н.К. Круської; уклад. О.В. Кучерява. — Донецьк: [б. и.], 2002. — 12 с.

¹ Михненко А. М. Історія Донбасу (1861–1945 рр.). — Донецьк, 1999. — 452 с.; Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — Київ: Інститут історії НАНУ, 2001. — 178 с.; Курило В.С., Подов В.И. Образование в Донбассе (XIX — начало XX вв.) — Луганск: ЛГПУ, 1999. — 114 с.; Подов. В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. — Т. 2: Донбасс в XIX в. — Луганск: Альма-матер, 2004. — 384 с.; Подов В.И., Климов А.О., Бровченко І.Ю. Історія Луганського краю. Монографія. — Луганськ, 2008. — 400 с.; Подов В.И., Курило В.С. Історія Донбасу. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Г. Шевченка», 2009. — 300 с.

² Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — 180 с.

Перебуваючи під контролем Кримського Ханства, вона тривалий час виконувала роль своєрідної буферної зони між кочовими цивілізаціями і землеробською цивілізацією Подніпров'я, що розбудовувалася після монголо-татарського нашествия під протекторатом Речі Посполитої. Безкраїми донецькими степами кочували татарські та ногайські орди; через них пролягали небезпечні міжнародні торговельні шляхи; ними з даниною та невільниками просувалися татарські загони після регулярних набігів на українські й російські землі; цими ж шляхами доставлялася дань, яку аж до кінця XVII століття сплачувала кримському хану Москва.

Розглядаючи ці землі лише як місце кочовищ, татари, ногайці та кримчаки не дозволяли закріпитися тут жодному постійному населенню. Та, попри всі небезпеки, безкраї степи, багаті на живину й птицю, та рибні промисли приманювали мешканців прикордоння. Принадність регіону багатократно зросла в епоху посилення кріпосницького гніту як у Речі Посполитій, так і в Московському царстві. Масове покріпачення селянства разом із ужорсточенням експлуатації стали спонукальним чинником для шукачів волі. Поява козацтва, як особливого стану особисто вільних воїнів та Запорозької Січі, як території їхньої свободи, стало відправною точкою стихійної селянсько-козацької колонізації Дикого Степу, яка, попри всі небезпеки, набула незворотного характеру. Важливо розуміти, що вже на початковому етапі цей процес набув дихотомічного вигляду: тут зустрілися два потоки стихійних колонізаторів — запорозьких та донських козаків, «вичавлених» сюди кріпосницькими системам Речі Посполитої та Московії. Про цей час згодом відомий дослідник історії колонізації Південної України А. Клаус писав: «Но главнейшую часть русских колонизаторов издавна, и особенно в течение прошлого века, составляли толпы беглых, искавших простора, разгула и свободы. На Яик, низовое Поволжье и Дон, в Малороссию и нынешнюю Новороссию являлись дворяне, убогавшие от царской службы; попы, монахи и сектаторы, изгоняемые давлением Москвы; крестьяне, которым крепостная кабала становилась невоготу. Весь этот сброд или сливался с вольным козацеством, или селился особыми способами, хуторами и уметами, в местах возможно глухих о отдаленных от враждебной Москвы. Но тут же колонизаторы эти сталкивались с кочевыми

хозяевами степей, уступавшими свои привольные пастбища только силе и, конечно, не даром; а следом Москва, шаг за шагом раздвигая свои рубежи, вновь захватывала в переделку своих беглецов и «нещадно» гнула их, по прежнему, под свое железное ярмо»¹.

Початковий етап заселення, що припав на середину XVI — першу половину XVII ст., був найбільш небезпечним: ногайські орди (Єдисанська, Буджацька, Джамбуйлуцька та Єдичкульська) та кримчаки, що тут кочували, перешкождали спробам будь-якого населення осісти на цих теренах. На свій страх і ризик козаки створювали зимівники і хутори, займалися риболовецьким і звірловним промислом, варили сіль.

У 70-і — 80-і роки XVII ст. колонізація краю відбувається силами донських, запорозьких козаків та «показаної людності». Козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві аграрні господарства фермерського типу, здавна вкривали всю вищезгадану територію і поклали початок її економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів у додержавний період перевищувала 20 тис. осіб.

Колонізація Донбасу росіянами та українцями відбувалася на тому етапі синхронно, втім, вона ніколи не була симетричною внаслідок специфіки соціально-економічного розвитку Московії та Гетьманщини. Так, як зазначав В. Пірко, українці та росіяни, колонізуючи Донецькі степи, рухалися назустріч один одному, а в місцях, де вони перетиналися, утворювалися змішані україно-російські поселення. Однак, можливості особисто вільних козаків важко порівнювати із можливостями та спонукальними чинниками давно вже закріпачених російських селян², їхніх власників — російських дворян, а тим більше — співвідносити із інтересами державної стра-

¹ Цит. за: Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. — СПб.: тип. В.В. Нусвальда, 1869. — С.5.

² Про паритетність процесів стихійної колонізації варто казати лише стосовно українських та донських козаків. Останні впродовж XVII ст. активно освоювали узбережжя Сіверського Донця, його приток Айдару, Борової, Євсугу, Красної та землі на схід від р. Кальміус. На основі заснованих тут станиць та укріплених городків згодом сформувався ареал постійного російського, селянського за своїми соціальними характеристиками, населення, кістяк якого склав російський субетнос — донські козаки.

тегії укріплення південно-західних кордонів Російської імперії у епоху закріплення останньої у Причорномор'ї.

Влітку 1663 р. на Маяцькому городищі було споруджене перше на правобережжі Дінця укріплене містечко, що складалося з «черкас» й існувало на умовах козацького самоврядування. Під прикриттям Маяцького острога розвивалося казенне солеваріння, згодом ближче до соляних варниць побудували містечко Соляне (Тор, з 1784 р. — Слов'янськ), що заселили українськими козаками. Наприкінці XVII ст. розпочалося будівництво системи укріплень, що тяглася від Сіверського Дінця по Голій Долині до Сухого Торця, Казенному Торцю до його впадіння в Сіверський Донець. Лінія прикривала всі поселення навколо соляних промислів та Святогірський монастир. Торська лінія своєю чергою була частиною Ізюмської лінії, зведеної слобідськими козацькими полками впродовж 1679–1681 рр. Згодом всі поселення в межиріччі Дінця і Тору приписали до Ізюмського слобідського полку. В 1686 р. відбулася знакова і водночас драматична подія в історії українського народу: за «Вічним миром» частина земель Війська Запорозького увійшла до складу Росії. Лівобережжя України та Слобожанщина вступили в епоху болучих трансформацій базових засад соціально-економічного, політичного й культурного життя суспільства, що відбувалися під тиском Москви, яка поволі перетворювалася на доволі потужний і ненаситний імперський центр. Поза цією датою російська історіографія на загал не залишає місця українській колонізаційній енергії, що тускніє на тлі «грандіозних» планів російських самодержців.

Спонукальним чинником активізації діяльності молодого амбітного російського імператора на південно-західному напрямі стало стратегічне значення торських сольових промислів. Згідно з указом Петра I в 1701 р. навколо давніх соляних промислів розпочинається будівництво укріпленого містечка Бахмут, що з 1703 р. став провінційним центром Азовської губернії. Втім і після включення до сфери інтересів міцніючої Російської імперії, регіон залишався буферною зоною із низкою ризиків, що перешкоджали її розвитку: населення було нечисленним, тимчасовим і неповним (переважно чоловіки), що мешкало не в повноцінних поселеннях, а в військо-

вих заставах, між якими курсували військові дозори, що несли прикордонну і розвідувальну службу. Так само нечисленним і змінюваним залишалося населення соляних промислів¹, що приваблювали шукачів удачі, як з українських, так і російських земель. Набіги кочовиків, епідемії, збройні сутички між козацькими загонами, повстання², перетворювали життя зайшлої сюди людності на щоденне випробування. Фактично, це було існування не лише на цивілізаційному пограниччі, а й на грані життя та смерті. З переходом Російської та Османської імперій у смугу тривалого протистояння (цей процес не в останню чергу спонукало відкриття тут покладів кам'яного вугілля та залізної руди) Дике Поле перетворилося на спірну територію, яку на зовнішньому рівні оспорювали названі імперії, на внутрішньому — запорозькі та донські козаки.

Наприкінці 1708 р. після створення Азовської губернії Бахмут став центром однойменного повіту, до якого увійшли всі населені пункти від Айдару до Осколу. Впродовж 1713–1738 рр. Бахмут був центром прикордонного повіту. Перенесення російсько-турецького прикордоння в межиріччя р. Самара та Орель вкотре перетворило ці землі на небезпечні для проживання, загальмувавши соціально—економічний поступ краю. Лише після повернення до Росії запорожців, переможної російсько-турецької війни 1735–1739 рр. та переміщення кордонів на узбережжя Азовського моря небезпека минула.

Зробивши черговий крок у напрямку Чорного й Азовського морів, Росія потурбувалася про закріплення на здобутих територіях. Місія їхнього утримання була покладена на військових поселенців, рекрутованих з числа «природних ворогів» Османської імперії. В 1752 р. на площі близько 1,4 млн. десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, в межах якої селились вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи та ін. В 1761 р. їх налічувалося понад 7,5 тис. осіб. З мігрантів були сформовані два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській про-

¹ Вже в 40-і рр. XVII ст. соляні промисли на р. Тор забезпечували сіллю не тільки Лівобережну Україну, але й південні повіти Московської держави.

² Зокрема, повстання К. Булавина 1707–1708 рр.

вінції Слов'яносербія, яку населяли українці, росіяни, серби, хорвати, чорногорці, молдавани. Нова Сербія та Слов'яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані під час оформлення Новоросійської губернії. Необхідність в їхньому існуванні відпала відразу після удач Росії у війні із Туреччиною: передній край оборонних рубежів доволі швидко перетворився на глибокий тил, отже, докорінним чином змінилася логіка його існування. Зрозуміло, що тимчасові за своїм змістом адміністративно-територіальні одиниці (перша з яких проіснувала 12, а друга 11 років) не лишили ані стійких соціально-економічних, ані стійких ментальних слідів. Вже в середині XIX ст. місьць компактного проживання сербського і взагалі південнослов'янського населення практично не залишилось: воно розчинилося безслідно.

Новий етап у заселенні краю розпочинається в середині XVIII ст. після того, як, за затвердженням «Планом про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення» (22.03.1764 р.), розпочалася державна програма колонізації¹. У відповідь на неї кримський хан двинув сюди Буджацьку та Єдишанську орди та 10 тис. яничар. Військове протистояння вкотре загострилося. Врешті в ході війни 1768–1874 рр. Росія зміцнила тут свій вплив і вибудувала нову захисну лінію від р. Берда і Дніпро до р. Кальміус. З цього часу уряд вживає низку заходів, що стимулювали приплив мігрантів. Після поділу Польщі 1772 р. сюди переселилася невелика кількість білорусів, а після усталення території Азовської губернії (якій була передана Катерининська провінція (1776 р.)) згідно з планами зміцнення Української лінії, сюди скерували два гусарські та три пікінерські полки з пістрявим з етнічної точки зору складом.

Після трагічного для української нації 1775 р. міграційні шляхи запрацювали на повну силу. До регіону хлинув потік переселенців (зокрема, й запорожців), що добровільно оселялися на дворянських землях. Втім, аж до вирішення «Східного питання» та анексії Криму приріст населення залишався незначним. Так, населення Бахмут-

¹ 26 дес. з лісом, 30 дес. — без лісу. — Див.: Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — Артемівськ, 2010. — С.13.

ської провінції¹ на 1774 р. складала 29 395 чоловіків та 26 931 жінка. Після утворення губернії її людність поповнилася 6 652 мешканцями поміщицьких слобод. Про перспективи економічного розвитку регіону красномовно свідчить той факт, що на майже 63 тис. мешканців припадало 349 осіб, яких переписчики назвали цеховими та купцями.

Попри щедрю роздачу «рангових дач» урядам Катерини II та Олександра I так і не вдалося досягти рішучого перелому в їх заселенні. Так, скажімо, за Катерини II в Бахмутському повіті виникло лише 3 поселення². «Живих душ» катастрофічно не вистачало. Крім того, формуванню постійного місцевого населення не сприяли постійні переходи поселенців з метою отримання слобод³. Це позначалося на поселенській структурі регіону, в якій переважали військові та приватновласницькі поселення⁴. В 1780-х рр. близько половини селян регіону були кріпаками. Роздача земель тривала. Навіть керівники іноземних військових формувань, що переходили на службу Російській імперії, отримавши землі під військові поселення, незабаром перетворилися на великих поміщиків.

1789 р. імперський уряд визначив межі для кочування татар і ногайців, заборонивши їм наблизитися до «російських помешкань, що наново заводяться»⁵. З цього часу небезпека набігів кочовиків перестає суттєво впливати на перспективи колонізації краю. Вже після Кючук-Кайнарджійського миру (1774 р.) масштаби переселення значно зростають. Причорномор'я надовго стає основним районом заселення й колонізації. Складний, деінде мозаїчний, характер розселення етнічних громад на теренах Південної України

¹ Адміністративно їй підпорядковувалися м. Бахмут, 16 сербських рот, 5 волонських, 2 розкольницьких, 12 однодвірницьких, державна, 2 економічні, 2 відписні, 24 поміщицькі слободи. — Див.: Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — Артемівськ, 2010. — С.15.

² Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — Артемівськ, 2010. — С.16.

³ Пільг на 10–12 років.

⁴ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — С.17.

⁵ Записки Одесского общества истории и древностей. — Т.3. — Одесса, 1852. — С.589.

загалом, Донбасу, зокрема, повною мірою віддзеркалював перипетії збирання причорноморських земель під скіпетром російських самодержців. На кінець XIX ст. у найбільш космополітичних причорноморських портових містах проживали представники п'ятдесяти етносів. Зрозуміло, що їхня чисельність, господарський, соціальний та політичний потенціал громад не були рівноцінними.

Характерною рисою демографічної ситуації в Південній Україні за часів російсько-турецького військового протистояння була стрімка змінюваність основних етносоціальних показників. Вперше національний склад тут було визначено в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення регіону, молдавани — 11,3%, росіяни¹ — 9,85%, греки — 6,31%, вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, інші — 2,57%. Українці становили більшість, але при цьому їхній соціальний вплив значно поступався навіть групі іноземних колоністів, не кажучи вже про росіян, що безроздільно домінували на всіх щаблях управлінської вертикалі. До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зростає до 73,52%. В 1858 р. найбільше українського населення було в Верхньодніпровському (98,35%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше — в Тираспільському (54,11%) повіті². Отже, українці становили переваж-

¹ Слід мати на увазі, що російські переселенці не становили етносоціальної єдності. Крім згаданих вже донських козаків на перших етапах колонізації помітну роль відігравали російські розкольникі. Своєрідний «ісход» спричинив виникнення низки поселень росіян-старовірів. Заснувавши перші поселення у Чернігово-Сіверщині (60-і рр. XVII ст.), вони пройшли Новоросією аж до Вілкова і перейшли на територію Туреччини, де осіли в Бессарабії та Буковині. Туди ж спрямовувався рух некрасівців і липованів. Духобори осіли в Харківській та Катеринославській губерніях, молокани — по течії р. Молочна. Див.: Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. — СПб., 1872. — Т.VII. — С.292.

² Материали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения... Ч.1. — СПб., 1903. — С.222–226.; Данильченко О.П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII — перга половина XX століття). — Владивосток, 2009. — С.73.

ну більшість в повітах, що примикали до Лівобережної України, в решті повітів Степової України вони складали більше половини населення. Фактично стихійне заселення прилеглих до історичного етнічного українського ареалу земель відбулося природним шляхом: українці, всі ті, яким не вистачало землі у власних селах, спустилися південніше і почали окультурювати всі вільні землі, що були на той час доступні. Згодом етнографи зафіксували наслідки культурного обміну та запозичення елементів традиційної української культури Полтавщини, Черкащини, Слобожанщини населенням південноукраїнських сіл.

Етнодемографічна структура території сучасного Донбасу формувалася під дією чинників, універсальних для Південної України. Втім частка російського населення тут була суттєво вищою, ніж пересічно в районах новітньої колонізації. На теренах Азовської губернії ревізія 1778–1779 рр. зафіксувала 27 етнічних груп. Чисельно домінували українці: вони становили 61,3%. Майже втричі поступалися їм росіяни (20,51%), греки становили 7,33%, вірмени — 6,13%, молдавани — 2,5%, на решту громад припадало трохи більше 2%¹.

Втім, кількісні показники мало що говорили про сутність процесу господарського освоєння Донеччини. Стартові умови укорінення «піонерів» донецької цілини були неспівставними. Мізерна частка російських поміщиків отримала дачі, що обчислювалися тисячами десятин; штабні офіцери — по 1 тис. дес.; обер-офіцери — 500 дес.; іноземні колоністи — по 30–60 дес. на господарство і пільговий період майже в чверть сторіччя. Українські і російські селяни, які були особисто вільними, мали задовольнятися наділами у 5–6 дес. і до того ж сплачувати податки.

Попри це потік вільних переселенців сюди набуває розмаху, що приводить до сталого скорочення питомої ваги кріпаків у селянському стані регіону (з 44,71% у 1806 р., 43,02% у 1808 р., 37,8% у 1836 р. до 31,89% у 1858 р.). Наплив мігрантів трохи зменшився на час нетривалої російсько-турецької війни 1812–1815 рр. та епідемії чуми, що її супроводжувала, і з новою силою розпочався в 1813 —

¹ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — Артемівськ, 2010. — С.18.

1824 рр. Це й не було дивним: Бахмутський повіт на той час лишився фактично єдиним районом офіційно дозволеного заселення, отже — прихистком для всіх селян центральних українських та російських губерній, що шукали тут спасіння від закріпачення.

Остання чверть XVIII — перша половина XIX ст. стали часом грандіозних для свого часу державних демографічних проєктів. Перманентна експансія імперії, одномоментні прирощення величезних територій, які роками мали невизначений статус і перебували на напіввоєнному становищі, обмеженість внаслідок безперервних воєн матеріальних і людських ресурсів, які б можна було задіяти в їх інтеграції, спонукали царат вдатися до політики урядової колонізації, яку в не менших масштабах та не безуспішно здійснювала низка європейських монархій, зокрема й Австрійська. Питаннями міграційної політики опікувалася Канцелярія Опікунства іноземних колоністів¹. Указ від 9 червня 1763 р. дозволяв всім іноземцям, що переселялися до Росії, «будувати і містити по їх законах церкви в тих місцях, де вони селитися побажають»². Попри детально розроблену законодавчу базу масового характеру іноземна колонізація набула лише з кінця XVIII ст. Переселенський рух стимулювався чутками про привілеї та успіхи колоністів у Новоросії. Постачальниками нових підданих імперії стали Пруссія, Швейцарія, Голландія, Австро-Угорська імперія, Блискуча Порта. Якщо з європейських країн до Росії переселялися за релігійними мотивами та в пошуках матеріальних вигод; з земель, що перебували під контролем Туреччини, відбувалися масові переселення політичних вигнанців, біженців (Росія, зокрема, надавала притулок балканським і малоазійським повстанцям, з яких формувалися спеціальні військові підрозділи), а також потенційних союзників у боротьбі із Портою. Таким чином виникла низка військово-землеробських поселень (зокрема й Слов'яносербія) та Маріупольський грецький округ, що прихистили потенційних союзників російського імператорського двору в просуванні Балканського та Грецького «проєктів». Слов'яносербія, була

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. XVI. — 28 июня 1762–1765 гг. — № 11853, № 11879, № 11880.

² ПСЗРИ. — Т. XVI. — СПб., 1830. — С. 312.

скороминущою відповіддю на виклики часу. Попри те, що господарських очікувань Росії вона не виправдала, свою основну місію — сприяти поваленню влади Османської імперії в Причорномор'ї — вона почасти виконала. Грецький Маріупольський округ проіснував до епохи Великих реформ і був ліквідований лише тоді, як місія повалення потуги Османської імперії в метрополії була цілковито виконана¹.

Переважна більшість іноземців, що вирішили пов'язати своє майбутнє із Росією, створили в регіоні мережу колоній. Колонії мали право на внутрішнє самоврядування², але підпорядковувалися нормам російського цивільного права. Окружні колоністські начальники призначалися для них з числа росіян. Компактно розташовані колонії об'єднали в колоністські округи — адміністративно-територіальні одиниці, які користувалися автономією в питаннях соціально-економічного і духовного життя. Колонії сучасних Миколаївщини та Одещини складала Березанський колоністський округ з адміністративним центром у Ландау. На Півдні України містилася й решта німецьких³ колоністських округів — Лібентальський, Дучурганський, Молочанський, Бердянський і Маріупольський⁴. Окрему сторінку в історії Південної України складає істо-

¹ Нагадаємо, що внаслідок національно-визвольної війни 1821–1829 рр. Греція здобула незалежність. Першим президентом незалежної Греції в 1830 р. став І. Каподістрія.

² Регламентувалося «Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями». — Див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876 гг. / Под ред. О.В.Коноваловой. — Том 1. Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. — Одеса, 1998. — С.28.

³ Між 1764 та 1866 рр. німці заснували 165 поселень у Таврійській губернії, 70 — у Бессарабській, 53 — у Катеринославській, 47 — у Херсонській, створивши найпотужнішу в кордонах Російської імперії німецьку діаспору. Німецькі колоністи не склали етнокультурного цілого. Під спільною назвою «німці» насправді розумілися німці-меноніти, лютерани та католики, що відрізнялися не тільки конфесійною приналежністю, а й місцем виходу і, відповідно, мовою. — Див.: Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. — К., 2006. — С.217.; Німці Півдня України: Історія та сучасність / Шитюк М.М., Шкварець В.П., Козирева М.Е. та ін. — Миколаїв, 2009. — С.41–77.; Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004.

⁴ Німці Півдня України: Історія та сучасність / Шитюк М.М., Шкварець В.П., Козирева М.Е. та ін. — Миколаїв, 2009. — С.57.

рія Маріупольської грецької округи¹, що цілком розміщувалася на теренах сучасного Донбасу.

Таким чином, унаслідок складних дипломатичних операцій російського уряду наприкінці XVIII — на початку XIX ст. тут сформувалися численні діаспори європейських етносів, які, щоправда, чимдалі кількісно поступалися українським і російським переселенцям. Становлячи незначну частину населення, вони мали суттєві переваги над лівовою часткою людності: державними та кріпосними селянами. Іноземні колоністи були неоднорідними в соціально-економічному, етнічному, культурному та конфесійному відношеннях. До епохи Великих реформ вони користувалися визначними для свого часу суспільними привілеями та економічними можливостями. Найбільшу проблему колоністських общин становили складнощі з підтриманням доволі високих стандартів культурного життя, збереженням національно-культурних ознак і подальшим прогресуванням етносів в умовах кріпосницької Росії. Переважна частина колоністів не була інтегрована до загальноімперського політичного та культурного середовища, становлячи стан підданих з розмитою ідентичністю. Значна їх частина не виключала можливості повторної еміграції у пошуках більш сприятливих умов життєдіяльності.

Ще більш суперечливого характеру набуло становище єврейської громади², що стрімко зростала тут після створення смуги

¹ Наприкінці XVIII ст. в приазовській степи переселилася пістрява за етнічним складом громада, відома в історіографії під назвою «маріупольські греки». Загальна чисельність переселенців на момент переходу в російське підданство складала близько 18 тис. Умови переселення гарантували особливий статус грецьких поселенців. Греки вимагали, аби в місцях їхнього розселення не було інших етнічних груп. За для забезпечення даної вимоги уряд виселив з Маріупольщини місцеве населення, включаючи дворян. Маєтки останніх були викуплені державним коштом. Адміністративним центром громади став Маріуполь, заселення якого почалося 11 червня 1780 р. Навколо міста розмістилися 22 села. В 1807 р. греки домоглися створення Маріупольського грецького суду та відокремлення автономної Грецької округи. Грецький суд був гарантом автономності Грецького округу й послідовно запроваджував політику штучної ізоляції як Маріуполя, який до 60-х років XIX ст. залишався «закритим містом», так і грецьких селищ. — Див.: Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. — К., 1999.

² *Євреї* (самоназва — йегудим) за офіційною класифікацією Російської імперії належали до категорії «інородці» (до них відносилися народи, які були цілковито

далекі або дуже незначною мірою, долучені до європейської культури) разом з сибірськими туземними племенами, самоїдами, калмиками Астраханської та Ставропольської губернії, киргизами, горцями Кавказу, туземцями Туркестану та ординцями Закаспійської області. Внаслідок розділів Польщі (1772, 1793 і 1795 рр.) підданими Росії упродовж неповних 20-ти років стали близько мільйону євреїв, які густо заселяли землі Королівства Польського та Литви; 20-тисячна єврейська громада опинилася в зоні російського впливу разом із Бессарабією у 1812 р. Включення Поділля, Полісся та Білорусії до складу імперії відбувалося на тлі голоду, в якому царські експерти (зокрема М. Державін) звинуватили євреїв. Намагання відмежувати закріпачене село від руйнівного, на їхній погляд, впливу єврейських посередників, арендарів та корчмарів викликало до життя програму соціалізації єврейської громади, віхами якої стала низка обмежувальних законів. У 1795 р. була встановлена смуга єврейської осілости (1835 р. до неї входили землі, отримані від Речі Посполитої та Кримського ханства), 1827 р. запроваджений рекрутський набір до шкіл кантоністів, з 1859 р. поза смугою осілости дозволили мешкати купцям 1-ї гільдії, євреям, що мали вчені звання та деяким категоріям ремісників.

Державна програма інтеграції єврейства до станової системи неодноразово змінювалася і включала низку напрямків. В 1802 р. був створений особливий комітет по благоустрою євреїв. Згодом (у 1809 р.) Єврейський комітет на чолі з сенатором Поповим дійшов висновку, що вигнання багатотисячної єврейської громади не сприяє політичній стабілізації. 9 грудня 1804 р. Олександр I затвердив «Положення про євреїв», яке визначило базові принципи облаштування громади у Росії. Ним зокрема передбачалося примусове виселення євреїв з сільської місцевості та надання натомість можливості купувати незаселені землі в деяких губерніях. Незаможних євреїв держава зобов'язалася переселити на землі скарбниці, звільнивши від податків та надавши позики. Відповідно до Положення тисячі євреїв примусово були виселені з обжитих місць. З 1817 р. держава взяла програму облаштування єврейських сільськогосподарських колоній під цілковитий контроль. Амбітна довгострокова програма аграризації мала на меті створення чисельного прошарку особисто вільних євреїв-селян. Хоча єврейські колонії отримали автономний статус, уряди пильно відстежували їхнє становище, зокрема й «громадянську позицію» за часів Кримської кампанії. Упередженість щодо євреїв не зменшувалася, а мовний бар'єр та недовірливість колоністів тільки підживлювали її, тим більше, що на середину XIX ст. економічна підснова аграризації втратила сенс — Новоросія вже була освоєна зусиллями решти іноземних колоністів та українських селян. Врешті уряд дійшов висновку, що подальше фінансування проекту недоцільне. В 1866 р. Державна рада ухвалила рішення про скасування постанов стосовно переселення євреїв, 30 травня 1866 р. його затвердив Олександр II. — Див.: Никитин В.Н. Евреи земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887 г. — СПб., 1887.; Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. — М., Издание Сабашниковых, 1928.; Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. — Одесса, 1901.; Высочайше утвержденное 9 декабря 1804 г. Положение О устройстве евреев. Печатается по изданию: Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Том 28.

осілості та примусового виселення євреїв з Литви та Білорусі (1804 р.). Оскільки смуга осілості саме й проходила Донеччиною, єврейська складова донецьких містечок зростала доволі стрімко: в 1864 р. вони склали 15% городян Бахмуту, на кінець століття їхня частка в населенні міста зросла до 23%, при цьому вони становили 36,4% торговців, 59,1% промисловців міста¹.

Впродовж 1820-х рр. в контексті урядової політики аграризації єврейства в Донбасі виникала низка єврейських землеробських колоній, що поступово розбудовувалися під кураторством і за подобою сусідніх німецьких.

Механізм взаємодії колоністських органів самоврядування та місцевої гілки влади ефективно працював у першій половині XIX ст. Він стояв на сторожі виняткового статусу іноземних колоністів у кріпосницькій Росії, але чимдалі стримував соціально-економічний та національно-культурний поступ регіону загалом. Після скасування кріпосництва реформування в сфері прав іноземних переселенців стало неминучим. У 1859 р. Грецький округ, в 1865 р. — азовське козацьке військо, в 1871 р. — німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню. Колишні колонії об'єднали у волості, зберігаючи водночас їхню етнічну однорідність. В 1869 р. був скасований Грецький суд. І, нарешті, в 1874 р. запровадили загальний військовий обов'язок. Таким чином ліквідацію станових привілеїв колоністів було завершено.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарського освоєння Донбасу в XVIII — першій половині XIX ст. свідчить про те, що вони відбувалися двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії, використання їх

1804–1805. — СПб., 1830. — С. 731–737.; Улейников Л. (Биншток Л.) Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии в 1890г. — С.-Петербург, 1891. — Приложение 8, колония Межиречь.; Карагодин А. Еврейские колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX в. // Еврейские поселения Юга Украины. Исследования, воспоминания, документы. — Харьков—Запорожье: «Еврейский мир», 1998.

¹ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — Артемівськ, 2010. — С.44–45.

вигідного стратегічного положення та величезних природних ресурсів в інтересах правлячих кіл держави. Саме внаслідок урядової колонізації сюди потрапила переважна більшість росіян, а також решта етнічних меншин.

Час показав, що в умовах кріпосництва іноземні колонії із завданням прискороного освоєння регіону справитися були неспроможні: відсутність повноцінного ринку товарно-грошових відносин замикала їх у власних межах і ставила на шлях господарської стагнації. Виходу з окресленої ситуації не було: освоєння донецької цілини було пов'язано із низкою випробувань і втрат. Від самих же етнічних груп мало що залежало, оскільки вони, попри пільги, залишалися лише об'єктом державної переселенської стратегії.

Натомість для українського населення регіону, що закономірно склало його більшість, заселення та господарське освоєння Причорномор'я органічно продовжувало багатівіковий процес зростання тіла нації, розширення її етнічного ареалу. В зазначений період цей процес внаслідок сприятливої геополітичної ситуації набрав небаченого розмаху, перетворившись на масову народну колонізацію. Масштаби її рік від року зростали.

Складна й своєрідна національна структура регіону стала важливим чинником його подальшого розвитку. Населення було строкатим у етнічному, соціальному, конфесійному та культурному відношенні. Подорожуючих вражала «різноплемінність» Південної України загалом, Донеччини зокрема. І для цього були підстави: на середину ХІХ ст. тут мешкали представники понад 30 етнічних груп: хазяйновиті й неквапливі «хохли», підкреслено манірні німці чотирьох віросповідань, містечкові євреї та євреї-колоністи¹, осілі й кочові цигани², болгар, гагаузи, старообрядці, молокани, духо-

¹ Яруцкий Л.Д. Евреи Приазовья. — Мариуполь, 1996. — 322 с.

² На думку О. Бараннікова вже у ХVІІІ ст. осілі цигани оформилися в т.зв. «українську» етнографічну групу циган. В другій половині ХІХ ст. внаслідок великої «келдерарської інвазії» (міграційний вибух — Л.Я.) на теренах Росії знову з'явилися кочові табори. З 1800 р. царат розпочав програму створення стану циган-землеробів (як з'ясувалося згодом — невдалу). Постанови проти бродяжництва 1809, 1811, 1818, 1839 рр. ілюстрували повсякчасні наміри тримати переміщення циган теренами імперії під контролем. Точних відомостей про масу кочовиків уряд так і не спромігся з'ясувати.

бори, пилипони, греки-елліни й греко-татари, грузини, вірмени, волохи, а також низка скалок європейських та азійських етносів, що опинилися тут в епоху російсько-турецького протистояння.

Втім, незвичне для ока мешканця середньої полоси Росії скупчення представників різних народів та конфесій на теренах південних губерній на той час сприймалося радше як певна «цікавинка», аніж привід до серйозних висновків та розробки відповідних урядових програм. До середини XIX ст. громади мало контактували між собою, хоча історикам відомі плідні кураторські взаємини між німцями та євреями-колоністами, приклади меценатської та культурно-освітньої діяльності німців в середовищі оточуючих слов'янських громад. До епохи Великої реформи взаємини між етнічними громадами на загал носили епізодичний, суто обмінний характер. Станова осібність залишалася визначальним чинником соціально-економічного та етнокультурного життя регіону. В той час як менонітські та німецькі громади створювали земляцтва, клуби, систему органів благодійності, мережу освітніх установ та піклувальних закладів, започаткували видання преси національними мовами, мариупольські греки існували в умовах добровільної етнокультурної ізоляції, що спричинила їхню поступову деградацію. Єврейські колоністи під кураторством німецьких наглядачів освоювали навички сільськогосподарської праці та підприємництва. Життя оточуючого малоземельного українського і російського селянства поруч колоній було позбавлене радості повноцінного господарювання та перспектив розвитку, як господарського, так і культурного внаслідок критичної нестачі земель та кріпосної залежності.

Поряд із цим, формування в приморській зоні півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Прикметною рисою регіону було те, що він із самого початку становив арену інтенсивних міжнаціональних процесів, що найбільш виразно відбувалися в поселеннях міського типу. Такого бурхливого процесу виникнення і розвитку міст перед тим не знав жоден

регіон України. Ця обставина привертала увагу низки дослідників¹. Так, Н. Полонська-Василенко зазначала, що поряд із давніми містами-фортецями (такими як Бахмут) проектувалися і виникали нові міста, що швидко перетворювалися на адміністративні і торгівельно-промислові осередки (Катеринослав, Херсон, Маріуполь)². На кінець XIX ст. Південна Україна вже була найбільш міським регіоном України: рівень урбанізації тут сягнув 17,76%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 рази, Правобережжя — у 1,9, Лівобережжя — в півтора рази³.

Загалом історія заселення і господарського освоєння Південної України практично на має аналогів у тогочасній світовій практиці. Кількість населення регіону зростає з кількох тисяч осіб на початку XVIII ст. до понад 1 млн. в середині XIX ст. і надалі продовжувала стрімко збільшуватись. Згодом на перешкоді механічного зростання населення постає низка перепон. Вже наприкінці першої чверті XIX ст. вільні землі в Донбасі закінчуються і уряд переходить до політики стримування переселень, а також переглядає свої взаємини з громадами іноземних колоністів, відбираючи у них неосвоєні землі (як це було, скажімо, із маріупольськими греками). В середині XIX ст. колонізація в основному завершується, вільних земель практично не залишається, чисельність та національний склад населення поступово стабілізуються, але і надалі зберігають сталу тенденцію зростання, що обумовлюється не менш бурхливими, аніж демографічні, соціально-економічними процесами.

¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. — О., 1836.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — 306 с.; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М.: Наука, 1959. — 277 с.; Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К.: Наукова думка, 1984. — 218 с.; Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк: Схід. видавн. дім, 2004. — 224 с.; Див. також.: Семеняк Н.П. Про витоки міст Півдня України в Радянській історіографії // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — №1. — С.51–55.

² Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1965. — Ч.7. — С.207–235.

³ Водотика Т. Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. — Т.1. — К., 2014. — С.95.

Результати періоду освоєння Донбасу в системі координат кріпосництва з кінця XVIII ст. до 1858 р. виглядали наступним чином: населення зросло більш ніж у 2,5 рази, 71,99% були українцями, 19,06% — росіянами, переважна частка населення мешкала в невеликих селищах. До найбільш значних поселень належали Лисичанськ, Скотовате, Новоекономічне, Авдіївка. Лише в середині XIX ст. починає вирівнюватися співвідношення між жіночим і чоловічим населенням регіону, що стало підвалиною його майбутнього природного відтворення.

Історія заселення і господарського освоєння Донбасу виглядає яскравим унаочненням суперечностей і потенційних можливостей, що отримало суспільство внаслідок непослідовної, половинчатої, а все ж — історично прогресивної Великої реформи. Навіть у контексті непересічної історії колонізації Південної України історія післяреформеного піднесення Донбасу виглядає історичним феноменом.

Реформування 1860–1870-х рр. стало висхідною точкою руйнування етнічної гомогенності колишніх колоністських округів. Ліквідація автономії німецьких, грецьких, єврейських колоній та включення їх до системи загального державного управління стало відправною точкою асиміляційних процесів, що відбувалися в якісно нових соціально-економічних обставинах. Зайвим буде казати, що громади сприйняли це як наступ на свої привілеї і порушення умов переселення. Втім, ні про яке зрівняння прав і можливостей колоністів і слов'янського селянства не йшлося.

Час, наданий урядом для адаптації в безводному степу, етнічні громади використали з різним коефіцієнтом корисної дії. І все ж, успіхи іноземних колоністів були очевидними для спеціалістів: вони виразно виділялися на краще на тлі українських і російських сіл. З цього приводу у передньому слові до книги «Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России» (СПб., 1869.) один із найбільш авторитетних у дореволюційну епоху дослідників історії колонізації російських провінцій А. Клаус зазначав: «А русское общество и представители его экономических интересов? ... Какие же они делали попытки к толковому, всестороннему ознакомлению себя с бытом наших ко-

лонистов; с условиями, или вернее, системой первоначального водворения и дальнейшего развития колоний? ... Не говоря о дилетантах, даже специалисты-хозяева, политико-экономы, императорское вольно-экономическое общество и т. д., и т. д., — разве пытались они завязать и поддерживать правильные сношения с колониями; иначе, разве содействовали они сближению с русским обществом, с его нуждами и интересами, наших колонистов? ... А между тем, уже годы и годы почти в каждой колонистской волости действуют правильно организованные "общества сельского хозяйства", делаются разного рода опыты, наблюдения, исследования по хозяйству, и т. д. Эти вопросы, наряду с вопросами о народном образовании, волостных банках, продовольствии, страховании, опеках и т. д., более или менее солидарны. На запросы по всем этим предметам опыт наших колоний может дать ответы, если, быть может, и не вполне удовлетворительные, то во всяком случае весьма и весьма поучительные. Сумели же мы эту разнородную смесь заграничных пришельцев, эти во многих случаях буйные, беспутные и всегда почти обнищавшие подонки всяких национальностей и культур, организовать в самом начале их поселения так, что подчиняясь установленной законом системе, они, путем нормального хода жизни и мирского самоуправления, выработали из себя цветущие общины трудолюбивых земледельцев и промышленников. Неужели и почему же именно только с нашим собственным крестьянином, даже при нынешних, несравненно более благоприятных условиях, нельзя бы нам достигнуть того же, хотя бы приблизительно того, чего добились у иностранных поселенцев?»¹

Попри те, що досвід іноземних піонерів освоєння донецьких степів не був вповні вивчений, зауваження про необхідність його застосування в середовищі власного селянства були недоречними: на перешкоді цьому стояла неспівставність наділів українських і російських селян та тягаря повинностей, що вони несли аж до початку ХХ ст. Власне, ліквідація особливого статусу іноземних

¹ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып.1. — СПб.: тип. В.В. Нусвальда, 1869. — С.VIII-IX.

колоній не мала історичної альтернативи. Тим часом різкі зміни відбулися не лише в колоніях, а й у загальному контексті їхнього соціально-економічного та етнокультурного існування.

Упродовж кількох десятиріч Донеччина з малоосвоєної околиці Російської імперії перетворилася на район бурхливого промислового й аграрного розвитку. Відкриті ще за часів Петра I поклади кам'яного вугілля та залізної руди в епоху Великих реформ перетворилися на вирішальний чинник економічної розбудови регіону. Державні пільги приваблювали сюди підприємців з Франції, Бельгії, Німеччини, Великої Британії, Італії. Іноземні акціонерні товариства виробляли до 70% вугілля Донбасу та відігравали провідну роль у решті капіталомістких виробництв. Їхніми зусиллями наприкінці XIX ст. формується Південний гірничопромисловий район: тут діяли 300 промислових підприємств, з них — 13 металургійних (що виготовляли 33% загальноросійського обсягу металу). В Горлівці, Дружківці, Костянтинівці, Краматорівці, Юзівці, Харцизьку, Дебальцевому постали машинобудівні заводи. Стрімко розвивалися коксохімічне, содове виробництва. Біля Микитівки працював найбільший у імперії завод з виробництва ртуті. 61 копальня, що діяли в Бахмутському та Слово`яносербському повітах, на яких були задіяні близько 12 тис. робітників (переважно не місцевих), виробляли продукції на 7 млрд. руб. на рік. Ще до 10 млн. пудів вугілля на рік виробляли селяни на надільних землях у тогочасних копанках. Бахмутщина перетворилася на провідного виробника солі, що видобувалася на той час як виваруванням, так і шахтним способом.

Цілком інтернаціональний склад інвесторів ПГПР практично не впливав на соціальну сферу новопосталих навколо виробництв робітничих поселень. Про враження, яке вони справляли на іноземців напише згодом Г. Куромія¹. Українців таке існування не приваблювало. Більшість робочої сили копалень та промислових підприємств становили сезонні робітники — малоземельні чи безземельні селяни російських губерній: кочуючи в пошуках роботи, во-

¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К., 2002. — С. 34–35.

ни долали пішки сотні кілометрів, переносячи з місця на місце холеру, віспу, дизентерію, сухоти й заражаючи один-одного у бараках, що вкрай ускладнювало епідемічну ситуацію в робітничих селищах.

Розбудова залізничної мережі, що зв'язала південноукраїнські порти з хліборобними губерніями, значні іноземні капіталовкладення в Донбас та Криворіжжя започаткували епоху трудових міграцій, яка змінила етнічне обличчя низки регіонів до невпізнанності. Промисловий бум на південному сході України суттєво підвищив загальний промисловий потенціал України, однак, не був позбавлений внутрішніх диспропорцій та суперечностей: промисловість регіону виконувала функції поставника сировини та енергоносіїв, робоча сила сектору рекрутувалася переважно в промислових центрах Росії. Станом на 1892 р. 80% робітників Юзівки були прийшлими з Московської губернії. В 1897 р. з 425 413 заводських робітників українських губерній 42% були народжені поза кордонами України. На найбільшому в Україні металургійному Олександрівському заводі дві третини робітників становили етнічні росіяни. Українці поволі нарощували свою присутність у містах: попри те, що на час перепису 1897 р. чисельність мешканців міст українських губерній зросла більш ніж удвічі, українці становили 30% городян, росіяни — 34%, євреї — 27%¹.

Не менш суттєвим був приток мігрантів і до аграрного сектору. В цьому міграційному потоці українці (вихідці з Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній) становили більшість. Всього з українських губерній прийшло у повіти Донбасу без міст 37 369 осіб, з них 20 642 осіли в Бахмутському повіті. Основна маса російських селян прибула з Курської, Орловської та Тульської губерній. Загалом з Центральних російських губерній переселилось у Донбас 36 610 осіб, лівова частка їх також осіла у Бахмутському повіті². Помітна кількість селян переселилась у Донбас з Білорусі (4 535 осіб) та з країн Балтики (976 осіб).

¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К.: Основи, 1997. — С.64–65.

² Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1997. // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

В переважній своїй масі це були малоземельні селяни, що скористалися можливостями, наданими Правилами 31 березня 1867 р.¹ Вони склали шар малоземельного селянства і згодом впродовж десятиріч конфліктували з приводу земель із колоністами. Питома вага таких поселенців зростала й надалі, незважаючи на заборону самовільних переселень на початку 1880-х рр. Обсяг міграцій сягав до 40 тис. осіб на рік².

Незрівнянно бурхливіші міграційні процеси охопили промислові поселення. Наприкінці XIX ст. близько 70% їхніх мешканців працювали у Донбасі постійно. Найбільш активним, як переконало доводять дослідження останніх років, був рух російського населення. Частка росіян у середовищі мешканців промислових районів Донбасу у пореформену добу зросла від 13,5 до 24,2%. За даними перепису 1897 р. у гірничозаводській промисловості Донбасу росіяни складали 74%, українці — 22,3%; у металургії росіян було 69%, українців — 31%³. Доволі помітними в когорті промислових робітників були етнічні групи білорусів, поляків та євреїв. Приток іноземних спеціалістів, що відіграли визначну роль у створенні промислового потенціалу Південного гірничо-промислового району, став відчутним вже наприкінці XIX ст. Перепис 1897 р. вперше зареєстрував на теренах регіону турок, французів, вірменів, англійців⁴.

Підсумовуючи виклад доволі суперечливої історії формування етнічної структури Донбасу, слід зауважити, що в пореформену добу вона перебувала під потужним впливом кількох факторів. По-перше, розпочався демонтаж станової системи імперії. Неподоланні раніше мури між станами стали не такими непроникними. Пореформені часи перетворилися на епоху, як кажуть зараз, відчених соціальних ліфтів, що відкрили шлях у політику, економіку, науку низці вихідців з непривілейованих верств. Рух різночинців у

¹ Бойко Я. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. Черкасы: «Сіяч», 1993. — С.64.

² Там же. — С.68.

³ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу ... // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XIII. — Екатеринославская губ. — СПб., 1904. — С.172–175, 180–183, 192–197.

місцевих етнічних громадах був доволі помітним і приносив відчутні результати: земства, їхні освітні та медичні установи стали полем діяльності когорти просвітителів, що мурували підґрунтя майбутнього національного відродження. Втім, по-друге, іноземні колонії на той час зайняли на загал оборонну позицію, намагаючись призупинити наступ держави на права та привілеї, гарантовані умовами переселення. Ця позиція не мала історичних перспектив і поволі сходила нанівець під впливом економічних факторів. «Пшенична лихоманка» змусила не лише хазяйновитих німців, а й неквапливих греків подивитися на світ під новим кутом зору. Капіталізація сільськогосподарського сектору визначила його майбутнє. Втім аж до 1917 р. всі селянські етнічні громади розвивалися в умовах етнокультурної замкненості: збереження не лишень етносу, його генофонду, традицій та духовної культури, а й національного земельного фонду, як їхньої економічної підоснови, правило за основне завдання традиційних громад. З цієї ж самої причини замкненими в межах власних громад залишалися чи то частково, чи то повністю українські та російські селяни, що окрилені відкритими можливостями, облаштовували нове життя. Загалом же донецьке село лишалося оплотом традиційності в усіх її етнічних формах, щоправда, традиційності, що вступила до завершальної фази свого існування.

Ми не схильні спрощувати тогочасну ситуацію, схиляючись чи то до більшовицьких/необільшовицьких, чи то до позитивістських висновків. Етнічна поселенська структура Донбасу виглядала доволі строкато: лютеранські та католицькі колонії були розкидані в межиріччі р. Мокрі Яли та її притоку, вони межували з Азовським козацьким військом; на теренах колишньої Слов'яносербії в колишніх ротах, поволі асимілюючись, жили нащадки сербів, волохів, молдаван, болгар і чорногорців; навколо Маріуполя та неподалік Юзівки розкинувся доволі щільний ареал компактного розселення маріупольської грецької громади (що своєю чергою складалася з двох майже рівних чисельністю субетнічних груп: еллінів та урумів); поруч із ними впродовж 1846–1850-х рр. уряд влаштував 17 колоній євреїв-землеробів; українське населення переважало в північно-західній частині регіону на місці старовинних запорозьких паланок;

росіяни компактно мешкали в Слов`яносербському, Бахмутському та Павлоградському повітах, а також на землях Войська Донського у Маріупольщині.

Просте перерахування основних етнічних складових населення Донбасу, звичайно доволі важливе. Втім, воно неспроможне дати відповіді на низку важливих питань по суті¹, оскільки взаємини, що виникали між ними в процесі співжиття та взаємодії, виходили за межі простого культурного обміну чи асиміляції. Одне зрозуміло, кількісне домінування українців аж ніяк не забезпечувало їм не те що культурного домінування, але й достатнього для власного етнозбереження впливу. Беззастережне панування російської мови, як мови офіційного спілкування та освітніх установ у регіоні, аж ніяк не дорівнювало русифікації низки місцевих етнічних громад. Русифікація лишень розпочиналася навіть у середовищі багатонаціонального колективу різночинської інтелігенції (це яскраво ілюструє історія грецького, німецького, єврейського просвітницького рухів). Обопільне існування і доволі тісне виробниче спілкування низки етнічних громад як міста, так і села обмежувалося сферою трудових процесів і не викликало ще скільки-небудь помітних зрушень у матеріальній і духовній культурі традиційних громад, що родичалися, спілкувалися у власному — доволі вузькому колі.

Інтенсивні процеси так званого культурного обміну в сфері духовної культури на загал зачепили лише два соціальні шари і набули неспівставного характеру і форм. 1) Доволі широко вони

¹ Слід визнати, що мало хто з авторів взагалі задаються цими питаннями. Розмірковування дослідників не йдуть далі загальнотеоретичних зауважень. Так, Н. Пашина, характеризуючи процеси, що відбувалися в пореформену добу в регіоні зазначала: «Для Донбасу цього періоду були характерні етнооб'єднавчі процеси, що виражалися у етнічній асиміляції природного та насильницького характеру. На розвиток етнічних процесів впливало багато факторів, серед них: соціально-економічна структура етнічних груп та рівень їх суспільно-економічного розвитку, чисельність етнічних груп та їх співвідношення, характер територіального розміщення народів (гетерогенне або гомогенне), ступінь генеалогічного споріднення народів та їх мов, спільність походження, особливості культурно-господарчої діяльності, давність сумісного мешкання, конфесійні особливості та ін.» — Див.: Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

захопили землевласників і підприємців, що об'єднали свої зусилля в завданні переобладнання державного організму на нових соціально-економічних засадах. Створювані з цією метою сімейні союзи стали основою формування правлячої еліти оновленої Російської імперії, що, своєю чергою плекала нову, позанаціональну, за своєю суттю — імперську — культуру. 2) На протилежному полюсі перебував шар новостворюваного робітництва, що, як неспростовно доведено російськими, радянськими, вітчизняними і закордонними дослідниками, в своїй переважній масі складався з російських селян, які не мали в місцях виходу засобів до існування. На підприємствах Донбасу вони були поставлені в такі умови існування, що говорити про будь-який культурний обмін, не доводиться. Ця спільнота стала осередком маргіналізації та об'єктом нещадної експлуатації. Перебуваючи в таких обставинах аж до 1917 р., вона акумулювала руйнівний потенціал ненависті як до іноземних інженерів та спеціалістів, що працювали поруч із ними на підприємствах, але фактично жили в «паралельному світі», так і до правлячої еліти, подібність до якої обмежувалася розмовною мовою.

Так, наприкінці XIX ст. російська перетворюється на мову міжетнічного спілкування в Південній Україні. Жодна з мов, що існували тут, не спроможна була конкурувати з нею, оскільки вона була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси, високої культури. Мови етнічних громад поволі витісняються на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних меншин міцно закріплюється тавро меншовартісності. Низка етнічних громад втрачають національну писемність (так було зокрема з маріупольськими греками¹). Окремі існують, не маючи писемної традиції (молдавани, гагаузи, цигани тощо). Асимілятивний тиск російської культури прискорює розмивання нечисельних міських громад. На початок XX ст. питання етнокультурного виживання дисперсного населення набуває надзвичайної гостроти.

¹ Маємо на увазі втрату новогорької писемної традиції в будь-якому з поширених у Греції видах: кафаревуси чи димотики. Маріупольські діалекти, ймовірно, вже в Криму розвивалися поза впливом грецької писемної культури, а за умов ізоляції Грецького автономного округу оформилися як безписемні мови.

Водночас епоха Великих реформ стає політичною платформою потужного економічного ривка Донбасу. Відсутність тут пережитків кріпосництва, ринок особисто вільної робочої сили, фермерські за своїм змістом багатoproфільні багатоземельні колоністські господарства, потужні іноземні інвестиції, прискорений розвиток акціонерних товариств і банківської мережі вкупі зі створенням земств та їхньою наполегливою працею по соціальній розбудові заклали підвалини процесу, який сміливо можна назвати «донецьким соціально-економічним чудом».

На відміну від решти регіонів України, переможна хода капіталістичних відносин відбувалася тут як у промисловості, так і в сільськогосподарському секторі. Потужним фактором піднесення регіону стала «пшенична лихоманка», що охопила Степову Україну наприкінці XIX ст. Стрімке зростання закупівельних цін на збіжжя спричинило не менш стрімке зростання посівних площ, а згодом — і вартості робочої сили: вона в півтора — два рази перевищувала тут вартість праці найманих сільськогосподарських працівників у губерніях виходу¹. З аналогічних причин стрімко зростало населення промислових міст, де знаходили застосування тисячі робочих рук з регіонів, що страждали від аграрного голоду². Згідно із відомостями Першого всеросійського перепису населення, 46,7% переселенців у Донбас становили вихідці з російських губерній, 37,9% — з українських, 0,8% — Білоруських, 1,8% — Кавказу, 8,4% — решти

¹ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

² Докладніше див.: Рашин А.Г. Население России за 100 лет. (1811–1913 гг.) — М., 1956.; Тихонов Б.В. Переселения в России во II пол. XIX в. — М., 1978; його ж. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. — М., 1988.; Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII — нач. XX вв. (Численность, структура, география). //История СССР. — 1984. — № 4.; Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М.: Наука, 1988. — 256 с.; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — Киев, 1975; Фелькнер П. Каменный уголь и железо в России. — С.Петербург — М., 1874; Пажитнов А.Л. Некоторые итоги и перспективы в области рабочего вопроса в России. — СПб., 1910.; Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. — Т.І. — М., 1887. Його ж: Історія Слобідської України. — Харків, 1993.; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955.

регіонів¹. Впродовж 1886–1900 рр. видобуток вугілля в імперії зріс у 4,6 рази. Приріст цей на 91% забезпечувався шахтами Донбасу².

За півстоліття малозаселений безводний степ перетворюється на житницю Російської імперії, обростає найбільш передовою інфраструктурою, обрамляється по периметру потужними містами-портами, що зв'язують новопосталий вугільно-промисловий район та плодючі чорноземи із світовими ринками. В цей же час увиразнюється і надалі набуває визначального характеру інша ознака розвитку регіону — значні диспропорції у розміщенні населення і виробничих потужностей, однобокий розвиток окремих галузей виробництва.

Величезну частку населення пореформеного Донбасу склали сезонні працівники і селяни-відходники. Проблема ж полягала в тому, що це населення, яке з'являлося періодично на час польових, будівельних та іншого роду робіт, взимку зникало, не лишаючи демографічного сліду в регіоні. Для сталого соціально-економічного розвитку регіон конче потребував стабілізації демографічної ситуації. Робітничі і шахтарські поселення, що виникають у цей час як свого роду «спальні райони» робочої сили навколо підприємств та копалень, позбавлені принад цивілізації. Власне, їх навіть складно назвати повноцінними міськими поселеннями, що розвиваються на засадах комплексності соціально-економічної та культурної інфраструктури. Попри це розростаються вони з неймовірною швидкістю, що веде до одного — накопичення й поглиблення соціально-побутових проблем їхніх мешканців. Класичним прикладом таких населених пунктів може слугувати Юзівка (сучасний Донецьк). У 1870 р. в селищі разом із англійцями, які привезли в урочище Олександрівка устаткування, нараховувалося 380 мешканців. В 1884 р. населення Юзівки складало 5 494, а в 1897 р. — 28 067 осіб³.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. — Т. XIII. — СПб., 1904. — С. 74–75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. — Т. XVII. — СПб., 1904. — С. 102–105.

² Дьяконова И. А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. — М.: РОССПЕН, 1999. — С. 62.

³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. — К.-Донецьк, ТОВ «ВПІ «Промінь», 2008. — С. 70–72.

Строкаті південноукраїнські міста відрізнялися так, наче були розташовані на теренах різних держав. Тоді як Одеса, що отримала потужний економічний поштовх за часів порто франко, перетворилася наприкінці XIX ст. на четверте за розміром місто Російської імперії, вдяглася в пишні білокам'яні шати свого адміністративно-торгівельного центру, бульварів, засаджених тінистими платанами, робітничі поселення Донбасу вражали іноземців непролазним багатом і нечистотами¹. Напередодні Першої світової війни 40,4% шахтарів мешкали в землянках без вікон і підлоги, 2,5% — в сараях і літніх кухнях, 25,8% — у селянських хатах і лише 22,3% — у цегляних і кам'яних будинках². У переддень революційних потрясінь майбутня столиця радянського Донбасу Юзівка (Сталіно, Донецьк) була унаочненням строкатості етнонаціональної структури регіону. В 1917 р., крім традиційних етнічних груп, тут були зареєстровані 334 татари, 297 литовців, 130 донських козаків, 101 англієць, 96 циган, 86 латишів, 41 перс, 39 чехів, 31 грузин, 23 болгар, 19 іспанців, по 13 італійців і французів, 12 китайців, по 6 швейцарців і курдів, 5 турок, 4 словени, 2 чуваші, 2 караїми, чеченець і словак³.

Потужного дисонансу етносоціальному життю промислових міст і містечок надавала нерівномірність розподілу виробленої на промислових об'єктах доданої вартості. Про етнічні характеристики класу приватних власників, що тримали в своїх руках промислові підприємства та інфраструктуру Донбасу, у радянській історіографії не прийнято було говорити. Сучасна історіографія доволі часто балансує на межі ксенофобії та ідей про винятковий внесок тієї чи іншої етнічної громади в створення промислового потенціалу регіону. Наголошуючи на «російськості» Донбасу, низка авторів замовчує той факт, що організаторами й інвесторами промислового прориву регіону був інтернаціональний за своїм складом колектив капіталістів. Винятково потужною була присутність у виробничому секторі євреїв: у їхніх руках перебувало від 1/4 до 1/3

¹ Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990—ті роки. — К., 2002. — С.34–35.

² Там само. — С.39.

³ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.). — С.66.

всіх підприємств усіх галузей промисловості Бахмутщини. Так само представницькою була їхня частка серед постачальників гасу, страхових агентів, банкірів¹.

Не менш вражаючими є відомості про питому частку іноземців, зокрема німців, серед інженерів і техніків на виробництві. Вони не лише домінували серед спеціалістів, що залучалися до розвідки й розробки мінеральних копалин, а й становили більше половини кваліфікованого персоналу, що в подальшому забезпечував функціонування підприємств². Перетинаючись лише на виробництві, іноземні спеціалісти та російське на загал робітництво, існували в неспівставних світах. Перші мешкали в європеїзованих слобідках, відвідували клуби та культурні заклади. Другі — перебивалися в переповнених, необладнаних бараках, позбавлених елементарних надбань цивілізації. За таких обставин спалахи соціальних конфліктів із виразними етнічними акцентами були невідворотними.

Взаємини між ними були позбавлені ознак вітальності, тим більше, що кінець XIX — початок XX ст. позначилися низкою політичних криз та економічних негараздів. Один із перших єврейських погромів, зафіксованих у Донбасі, відбувся на хвилі загальноросійського антисемітизму в Юзівці (1892 р.)³. Згодом погроми відбувалися в 1903–1905 рр. в Юзівці та Гришиному як звичний для Російської імперії «побічний ефект» революційної активності мас. Не менш запеклого і жорсткого вигляду набули зіткнення російських робітників із бельгійцями (1900 р., ст. Костянтинівка). З 1914 р. Донбас, як і решту імперських терен переповнила хвиля антинімецької істерії, що органічно поєдналася з антисемітизмом.

Частина колишніх емігрантів на початок XX ст. вже була значною мірою асимільована і рухалася у фарватері провідних національних політичних рухів. Частина, оберігаючи засади традиційності, ставила метою консервацію та збереження етнічної ідентичності як такої. Решта емігрувала в пошуках нової долі. Й лише

¹ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.). — С.45.

² Железная промышленность Южной России в 1907 году. — X., 1908. — С.8–9, 82–83.

³ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.). — С.89.

зовсім незначна частка національних громад стала на шлях усвідомлення назрілих політичних вимог у контексті парламентських та демократичних зрушень, в інтересах поступального етносоціального та етнокультурного розвитку, відповідного поступу стрімко змінюваного світу. Саме тому політичний переворот 1917 р. та подальше військово-політичне протистояння були пов'язані для них із низкою непоправних втрат і особистих трагедій¹.

¹ Докладніше про загальноукраїнський контекст участі етнічних громад у подіях 1917–1921 рр. — Див.: Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. — К., 2014. — С.26–43.

Радянський Донбас: всесоюзна кочегарка чи плавильний тигель?

Тривала боротьба низки політичних сил (включаючи УНР, анархістський рух під проводом Н. Махна, маріонеткову Донецько-Криворізьку республіку, Всевелике Військо Донське та ін.) за Донбас завершилася на користь радянської України. Вожді більшовиків вважали опанування Донбасом стратегічним завданням. Не випадково В. Ленін зазначав: «Донбас — це не випадковий район. Це район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням»¹. Саме це змусило вождя світового пролетаріату наступити на горло гегемоністським амбіціям і, всупереч позиції засновників ДКР, які намагалися «вирвати» Донбас з-під впливу «українських націоналістів», добитися постанови ЦК РКП(б) про те, що Донецький басейн розглядається як частина України². Рішення фактично засудило попередню діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) щодо сегментації України як шкідливу інтересам пролетарської революції.

Через вульгарну класовість Донбас, як найбільш індустріалізований регіон України, вважався соціальною базою більшовицької революції, на відміну від українського села, що в теоретизуваннях тогочасних більшовиків зображувалося як цілковито петлюрівська стихія. Саме тому вони так затято наполягали на тому, щоб залишити його в складі України, аби згодом перетворити на плацдарм просування більшовицьких ідей в українське село. Питання особливостей його етнічного складу, перспективної орієнтації роботи культосвітніх і державних установ постали згодом, після відмови від планів світової революції та проголошення курсу на корені-

¹ Ленин В.И. Политический отчет Центрального Комитета РКП (б). 27 марта // ПСС. — Т.45. — С.107. — Теза ця, що є лишень частиною більш розлогого міркування Вождя, викарбувана на стелі, що стоїть поруч із пам'ятником В. Леніну на центральній площі Донецька.

² Як В. Ленін боровся з донецьким сепаратизмом / firtka.if.ua/?action=show&id=54016

зацію. Саме в контексті гасел коренізації питання «Донбас український чи російський?» набуло якісно нового звучання. Поволі, в міру розгортання коренізації, більш виразно залунали й голоси решти етнічних громад, що вимагали врахування своїх інтересів.

Тим часом становище регіону та його мешканців у постреволюційну епоху було плачевним. Катастрофічний стан промисловості¹ й потреба більшовицької держави-комуни в паливі стали підґрунтям радикальних дій. В лютому 1920 р. Донбас був проголошений особливою економічною та військово-адміністративною одиницею, на все чоловіче населення віком від 18 до 45 років була поширена трудова повинність, колишні працівники вугільної промисловості масово демобілізувалися з армії і в примусовому порядку відряджалися на відновлення донецьких шахт. Туди ж скерували тисячі військовополонених (денікінців), донських козаків з ліквідованих станиць. Вони поповнили лави Донецької трудової армії (ДОНТА). 40% від її загалу становили етнічні росіяни, 36% — українці, решту — татари, поляки, німці, латиші та ін.² Важко працюючи, водночас несучи варту та воюючи з «бандами», вони мали забезпечувати Країну Рад паливом.

Впродовж 1920–1921 рр. мобілізації залишалися основним інструментом забезпечення кадрового голоду Донбасу. Так, приміром, з'їзд гірників, що відбувся у Москві в березні 1921 р. мобілізував 5 тис. вибійників та 15 тис. робітників інших професій на шахти Донбасу. Однак ця тактика відновлення промисловості Донбасу, як і політика «воєнного комунізму», швидко себе дискредитувала. Восени 1921 р. від мобілізацій внаслідок їхньої низької ефективності влада відмовилася. Масове дезертирство змусило повернутися до відносин вільного найму та трудових вербувань. Водночас була скасована зрівнялівка в оплаті праці та запроваджені нові правила щодо оплати грошима та продовольством. Перший комуністичний штурм добігав свого логічного кінця.

¹ На початку 20-х рр. в Донбасі нараховувалося 130 тис. робітників. Для порівняння: у 1916 воєнному році їх було 235 тис.

² Никольський В.Н. Борьба за возрождение государственности Украины и Донбасса (1917–1918) // История родного края. — Ч.2. — Донецк, 1998. — С.25–26.

Упродовж жовтня — грудня 1921 р. в Донбас на добровільній основі прибули близько 58 тис. робітників. Згодом потік мігрантів зростав за рахунок біженців з голодуючих районів. Вже 1923 р. пропозиція робочої сили перевищила потребу в ній, а в 1926 р. росіяни склали більшість численної армії безробітних Донбасу (43%). 1929 р. росіяни становили більшість вибійників (53%) — однієї з найбільш небезпечних шахтарських професій¹. Як і в дореволюційний період, аж до форсованої індустріалізації левова частка робітників Донбасу по факту залишалася селянами-відходниками, які працювали тут лише в зимовий період (!). Близько половини з них мали земельні ділянки в Росії, а заробітками в Донбасі компенсували нестатки родин чи приїздили в надії заробити на коня, реманент тощо.

На початку 20-х рр. росіяни були другою за чисельністю етнічною групою Донецької губернії (655 962 особи). Але й тоді переважну більшість населення регіону становили українці 64% (1 609 713 осіб). Станом на 1923 р. співвідношення українців і росіян по округах Донецької губернії складало: Шахтинська округа — 27:70; Луганська — 55:39; Таганрозька — 64:30; Юзівська — 59:25; Маріупольська — 37:19; Бахмутська — 77:14; Старобільська — 92:7².

Російське населення вирізнялося найбільш врівноваженою соціальною структурою: городянами були 49,8% від загальної маси, 50,2% — мешкали в донецьких селах³. Росіяни пересічно домінували в містах Донбасу, складаючи 53% їхніх мешканців. Як переконливо довела Н. Малярчук, вони переважали в населенні саме промислових округ Донбасу: в містах Юзівської округи мешкали 24% від загалу росіян Донбасу, Луганській та Бахмутській — по 19%, у Шахтинській — 17%, Таганрозькій — 16%. Назвемо міста Донбасу, що за своїм національним складом були майже повністю російськими. Передовсім йдеться про м. Кам'янськ (93%), Шахти (90%), Сулін (88%), Таганрог (72%), Дмитріївськ (67%), Єнакієво (66%), Юзівка (65%), Горлівка (53%). У Луганську (46%) та Маріуполі (36%) вони

¹ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.) (монографія). — Донецьк, ПП Чернецька Н.А., 2011. — С.143.

² Там само. — С.42.

³ Там само. — С.44.

складали відносну більшість¹. І лише в двох окружних містах (Дебальцеве та Слов'янськ) росіяни поступалися українцям. Таким чином, у чотирнадцяти з вісімнадцяти міст Донецької губернії російське населення домінувало. Саме ця обставина вважалася більшовиками унаочненням перспектив етнонаціонального розвитку радянської України. Саме Донбас став доказовою базою для висновків тогочасних партійних теоретиків про боротьбу двох культур, вироблені ж ними доволі штучні теоретичні установки нав'язливо запроваджувалися не лише в теорії, а й у практиці державного, зокрема національно-культурного будівництва.

Втім, Донбас, всупереч міцно вкоріненим стереотипам, не був «російським». Аграрні округи регіону на загал лишалися українськими за складом населення. Так, у Маріупольській окрузі мешканцями міст були 5% від загальної маси росіян, а в Старобільській — 0,1%². Сільська округа була цілковитою протилежністю містам. На початок 20-х рр. 98% українців, 91% росіян, 72% греків, 57% євреїв Донбасу проживали в моноетнічних селах³. У Донбасі було лише кілька районів, де росіяни становили більшість. Йдеться передовсім про сформований в епоху стихійної колонізації ареал компактного проживання росіян на східних кордонах Донбасу. Найбільше районів (8) з переважаючою часткою російських мешканців було в Шахтинській окрузі: Ленінський район (95%), Усть-Білокалитвенський (93%), Глибокинський (91%), Кам'янський (82%), Шахтинський (78%), Сорокинський (74%), Володимирський (60%) та Сулінівський (57%). До таких належали ще три райони Луганської округи: Станично-Луганський (92%), Городищенський (63%) і Петропавлівський (55%), і, нарешті, єдиний район Маріупольської округи — Ново-Миколаївський — мав у складі своїх мешканців майже 80% росіян⁴. Таким чином, росіяни кількісно домінували в населенні дванадцяти з сімдесяти восьми районів Донецької губернії.

¹ Див.: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь — февраль 1923). Итоги городской переписи. — Т.2. — Х., 1923. — С.100–106.

² Мальярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.45.

³ Там само. — С.50.

⁴ Там само. — С.49.

Важливо наголосити, що інформація¹ про чисельну перевагу росіян у низці районів тогочасного Донбасу, як і про їхнє негативне ставлення до проголошеної в УСРР політики українізації, була добре відомою в Кремлі. Врешті більшовики вирішили цю проблему «хірургічно» — шляхом видалення російської частини з тіла донбаської спільноти. У вересні 1924 р. до складу РСФРР була передана частина Шахтинської й Таганрозької округ Донецької губернії, після цього в складі українського Донбасу не лишилося жодної округи, де б росіяни становили більшість населення. З цього часу історія українського та російського Донбасу розійшлася різними шляхами. Після тогочасних пертурбацій етнонаціональна ситуація в регіоні змінилася докорінним чином: у Луганській окрузі росіяни становили 43%, Сталінській — 34%, Артемівській — 20%, Маріупольській — 19%.

Втім, перспективи процесів етнічної взаємодії в цей час визначалися вже геть іншими соціально-економічними обставинами. Очікуваної стабілізації співвідношення етнічних груп не сталося й статися не могло: розпочалася економічна стабілізація, згодом — зростання, а вслід за цим — тривала доба трудових міграцій, що перетворилися на провідний фактор демографічних процесів у регіоні. Питома вага росіян у населенні Донбасу невпинно зростала. Станом на 1926 р. їхня кількість збільшилася на 16,5% (764 724 особи)². 1930 р. відновилися масові вербування робочої сили в Донбас в централізованому порядку. Загалом станом на 8 листопада 1930 р. з РСФРР сюди прибула 31 тис. шахтарів. Лівову частку новоприбулих становили вихідці з селянського стану, 73,4% — колишні колгоспники³. За даними Наркомату праці СРСР, на 1 жовтня 1931 р. з 69 820 завербованих для Донбасу працівників 59% були набрані

¹ Як з'ясувалося згодом, під час Загальносоюзного перепису 1926 р., вона доволі часто була не цілком коректна. — Див.: Єфіменко В. Створення російських національних районів УСРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2012. — №21. — С.72–99.

² Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.50.

³ Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921–1932 рр.). — К.: Вища школа, 1974. — С.87.

в РСФРР, 29% в Україні, 12% в Білорусії¹. Розпочалися планові мобілізації місцевого селянства на донецькі шахти та великі будівельні майданчики п'ятирічки. Впродовж 1930–1931 рр. секретарі сільських партосередків неодноразово отримували догани за невиконання планів-рознарядок по вербуванню². Пройде рік — півтора, і грецькі, єврейські, болгарські та німецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні — тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду³.

Примусова колективізація стала часом масового відходу місцевого селянства у промислові центри Донбасу. Село деградувало не лише ментально, а й фізично. Здавалося, нерозривною пуповиною прип'ятий до Землі селянин-трудоар групами й поодиноці знімався з неї і йшов світ за очі. «Колгоспному селянству не лишалося нічого іншого, як навскіс зацяховувати дошками вікна й двері хат і виїжджати зі своїми родинами в промислові центри шукати роботу, — згадував про ці часи греко—татарин І. Стріонов, — В сілах на всіх вулицях збільшувалася кількість безлюдних будинків і дворів. Більшість селян йшла з сіл не просто, аби згодом повернутись. Вони йшли назавжди, проклинаючи все на світі й даючи зарок більше ніколи не повертатися»⁴.

Черговою віхою етнонаціональної історії Донбасу став Голодомор. По-перше, всі етнічні складові місцевого селянства були «зачинені» у межах власних голодуючих сіл і приречені на вимирання; по-друге, після фізичного вимирання низки мешканців донбасівських сіл центральний уряд здійснив спробу заселення подібних населених пунктів російськими переселенцями. Переселенська кампанія стала класикою радянської урядової колонізації. Впродовж першої черги переселення, що припала на листопад — грудень

¹ Там само. — С.81.

² ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.5165. — Арк.79.

³ Згадки про це рясно розкидані сторінками видання: Бледнов С.Ф. Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): Авторський роздум, свідчення, документи. — Донецьк: Донбас, 2008. — 304 с.

⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 173–174.

1933 р., сюди спрямували 117 тис. мешканців Горьковського краю, Центрально-Чорноземної, Західної, Івановської областей РСФРР та Білоруської СРР¹. З 10 січня 1934 р. розпочалася друга хвиля переселення, що здійснювалася за рахунок переселенців з Київської, Вінницької та Чернігівської областей УСРР та Центрального Чорнозем'я². На відміну від переселенців з України, росіяни дуже погано приживалися в нових місцях, багато хто з них не витримав і півроку. На 1 липня 1934 р. до Івановської області повернулося 31,9% переселенців, Чернігівської — 4,8%³.

Одне з перших переселень з Івановської області (3 642 господарства) завершилося 12 грудня 1933 р. (!). Навербувавши переселенців, урядовці не забезпечили їх належно транспортом, худоба губилася в дорозі, картопля померзла. Попри надзвичайно складні умови переселенці зберегли й привезли із собою 1 640 коней, 2 880 корів, 588 телят⁴. Яким же було їхнє здивування на місці призначення: тут вони потрапили до інакшої реальності, про існування якої навіть не підозрювали! Їхали як переселенці-ударники з великою кількістю трудоднів, на стабілізаційні зернові фонди будувати щасливе колгоспне життя, а потрапили в село, конаюче від голоду ... Вже в квітні 1934 р. повернення івановців додому набуло масового характеру, причому, втікали вночі, без попередження, перед тим за безцінь продавши худобу. Така картина, власне, не була винятком. У Марківському районі Донецької області навесні 1935 р. з переселених 390 господарств залишилося 79⁵. Загалом же з 8 153 господарств, що переселилися до Донецької області впродовж 1933 — 1934 рр., на 15 березня 1935 р. вибули 4 580⁶.

¹ Марочко В.І. Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків Голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С.467–472.

² Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Проблеми історії: факти, судження, пошуки. — Вип.22. — К., 2013. — С.137.

³ Там само. — С.142.

⁴ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С.178.

⁵ Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз... — С.142.

⁶ Там само. — С.148.

В лютому — березні 1935 р. сюди ж під приводом зміцнення західних кордонів були депортовані мешканці, що «не проявили себе у зміцненні кордону та колгоспного ладу», «націоналістичні та антирадянські елементи»¹. Йшлося передовсім про поляків та німців. Згідно із остаточними планами в Донецьку область впродовж лютого — березня 1935 р. мали переселити понад 3 тис. осіб².

Нині в популярній літературі, засобах масової інформації та на рівні соціальних мереж доволі поширена думка, що росіяни Сходу так затято підтримали ідеї «русской весны», оскільки мешкають в обійстях вимерлих українських селян. Такі заяви є нічим іншим, як вульгаризацією надзвичайно складних і трагічних історичних обставин. У будь-якому випадку лише мізерна частка сучасних росіян і російськомовних мешканців Донбасу є нащадками тих переселенців. До того ж, російські селяни, що волею долі вимушені були обживати примарні українські села, були такими ж жертвами більшовицького режиму, як і їхні попередники. Хвороби та недоїдання, рабська праця і безправ'я на довгі роки стали їхнім земним хрестом.

Не менш тяжким і стражденним було життя зростаючої когорти донецького робітництва. Саме в епоху голодомору та сталінської індустріалізації вимирання села і неприродно швидка урбанізація стають визначальними чинниками етнодемографічних процесів у Донбасі. Українці, що в попередні часи, за одностайною думкою науковців, віддавали перевагу роботі на землі, масово рушили на шахти й новобудови. Та не лишень вони в той страшний час «переглянули» своє ставлення до селянської праці. Аналогічні процеси охопили всі етнічні складові республіки, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп. Трудові вербування в епоху Голодомору дали можливість вижити низці українських, російських, німецьких, грецьких та інших селянських родин, годувальники яких ділилися із ними своєю шахтарською пайкою. Неконтрольоване вибухоподібне пришвидшення урбанізації призупинили регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів

¹ Там само. — С.149.

² Там само. — С. 154.

між колгоспами та органами вербування, а 27 грудня 1932 р. була введена паспортна система з пропискою для міського населення. Селяни фактично були повторно закріпачені. Втім розбудова низки міст та поглинання ними прилеглих селищ¹ і надалі робили свою справу.

Урбанізація перетворилася в Донбасі на об'єктивно незворотний процес і вела до зростання всіх етнічних складових місцевого пролетаріату. В 1934 р. українці становили вже 53% від робітників Донбасу², на 1939 р. їх в абсолютних числах нараховувалося 1 567 098³. Сукупно значно потужніше за роки індустріалізації зросла чисельність російського населення (на 105%, тоді, як українців — лише на 60%). За висновками Н. Малярчук, упродовж шістнадцяти років чисельність городян Донбасу збільшилася майже вшестеро, відбувалося це передовсім завдяки механічному приросту. Натомість чисельність сільського населення зменшилася в півтора рази (на 586 432 особи)⁴. Урбанізація набирала обертів в усіх етнічних групах. Станом на 1939 р. не лише лєвова частка росіян Донбасу були мешканцями міст, а й 68% українців. На відміну від ситуації 1920-х рр., за даними перепису 1939 р. з 28 міст Сталінської області росіяни становили абсолютну більшість лише у двох (м. Орджонікідзе та Комсомольськ). У Сталіно їхня частка сягала 47% (220 101 особа)⁵.

Попри об'єктивні процеси демографічної українізації Донбасу в сфері суспільно-політичного і культурного життя відбувалися складні, суперечливі, підчас — виразно конфронтаційні процеси. Очікування українських більшовиків, артикульовані свого часу М. Скрипником: «... Український селянин прийде із своїми селянськими звичками і психологією, він прийде і зі своєю мовою та зукраїнізує

¹ Як це сталося із грецькими Сартаною і Мангушем, що фактично перетворилися на передмістя Маріуполя. В цей же час припинили своє існування як національні Сартанський та Мангуський грецькі райони.

² Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.153.

³ Там само. — С.54.

⁴ Там само. — С.55.

⁵ ДАДО. — Ф.Р. — 4249. — Оп. 1 доп. — Спр.26. — Арк.2.

місто»¹, — тут не справджувалися. Тогочасна ситуація в Донбасі на перший погляд була ближчою до схеми Д. Лебеда. Попри партійне засудження його теза про безальтернативність перемоги російської культури, як більш розвиненої, була радо підхоплена місцевими елітами і глибоко вкорінена в робітниче середовище. Радянсько-партійний апарат повсякчас підживлював ці настрої, вважаючи, що Донбас має лишатися плацдармом зміцнення більшовицької влади в Україні.

Намагаючись обґрунтувати втручання Кремля в події на Україні загалом, Донбасі зокрема, та виправдати непересічну і красномовну російську присутність у регіональних органах влади і управління, Д. Мануїльський з пієтетом писав: «... Коли почала на Україні утворюватися радянська влада, вони [росіяни] послали нам допомогу — своїх відповідальних робітників, всі ті ліпші кола робітничої інтелігенції, які виховала партія за 20 років свого існування. Своїм досвідом радянського будівництва російські робітники хотіли зробити процес утворення Радянської влади на Україні найменш болючим і найбільш творчим...»². В подальшому аналіз більшовицької кадрової політики непорушно тримався накатаного ідеологічного кліше «братньої допомоги», а «помічники» — міцно трималися опанованих управлінських позицій.

Не секрет, що впродовж міжвоєнного періоду Донецька губерньська, згодом — окружні та обласні парторганізації Донбасу посідали непересічне місце в республіканських партійних структурах. Сам лише перелік прізвищ їхніх очільників³ багато говорив сам за себе. Втім, під впливом українізації і в партійних органах поволі відбувалися виразні зміни. На початку українізації росіяни становили абсолютну більшість на всіх щаблях управління, практично всіх галузей народного господарства, лише в редакціях видавництва та газет поступаючись євреям. У міру розгортання політики коре-

¹ Скрипник М.О. Нові лінії в національно—культурному будівництві. — Х.: Держвидав України, 1930. — С.18—19.

² Цит. за: Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С.65.

³ І. Акулов (19.09.1932—18.09.1933) С. Саркісов (18.09.1933—24.05.1937), О. Щербаків (8.04—3.06.1938).

нізації ситуація почала швидко змінюватися. Найбільш потужно українізувався рядовий склад партійних організацій. В 1920–1921 рр. частка росіян у партійних лавах Донбасу становила 71,5%, в 1922 р. — 71,2%, 1925 р. — 59,9%, 1927% — 38,2% (цього року українці становили вже відносну більшість — 46,8%), 1936 р. — 38,2% (українці становили вже абсолютну більшість — 51,7%)¹. Якщо в 1925 р. росіянами була більшість керівних і відповідальних працівників (51%), партійних лідерів (47%), пропагандистів (42%), радянських працівників (64%), профспілкових працівників (55%), керівників промислових підприємств (67%), то вже перепис особового складу радянського апарату УСРР 1929 р. відобразив суттєво відмінну ситуацію — росіяни склали 29% радянських службовців (українці — 50%, євреї — 10%)². В 1934 р. частка росіян в лавах парткерівників Донбасу сягала 36,5%, українців — 44%, решти національностей — 19,5%³.

Всупереч тиражованим сучасною російською історіографією кліше, доволі успішно відбувалася українізація освітньої мережі Донбасу: якщо в 1922 р. російськомовні школи склали 92% від загалу, то в 1923 р. — 86,2%, 1928 р. — 20,4%, а в 1933 р. — 11%⁴. Отже, за десять років, згідно із цілком умотивованими висновками Н. Малярчук, була ліквідована разюча диспропорція між питомою вагою російського населення та кількістю російських шкіл. Втім, ситуація залишалася надзвичайно складною: на початок 1933/1934 навч. р. на одну російську школу (не враховуючи шкіл з двома мовами викладання) припадало 195 учнів, а на українську — 258⁵. В Сорокинському та Верхньо-Теплівському національних районах російські школи цілком очікувано становили 85% та 77% від загальної кількості.

¹ Всесоюзний перепис людності 1926 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність, рідна мова, вік, письменність. — Т.ХІІІ. — М.: Вид-во ЦСУ СРСР, 1929. — С.17–18, 341–342, 350–353.; Всесоюзная перепись 1939 года. Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. — М., 1992. — С.68, 110.

² Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С.75.

³ ДАДО. — Ф.326. — Оп.1. — Спр.150. — Арк.30.

⁴ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С.129.

⁵ Освіта на Україні в цифрах (Статистичний довідник за 1933/1936 роки). — Харків: Радянська школа, 1936. — С.24.

На шляху перетворення українізації в знаряддя ефективної модернізації на основі етнокультурного потенціалу титульної нації УСРР в Донбасі постав запеклий опір, що виявлявся як у відкритих, так і в латентних формах. Перебуваючи на посаді секретаря Донецького губкому КП(б)У, майбутній перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг називав посилену українізацію міського пролетаріату ухилом в український шовінізм. Дискусія стосовно перспектив і завдань українізації Донбасу в КП(б)У не припинялася. Кремль уважно її відслідковував і корегував за допомогою кадрових рішень. У листі Й. Сталіна до секретаря КП(б)У Л. Кагановича та членів Політбюро ЦК КП(б)У, в якому йшлося про те, що нарком освіти О. Шумський ...змішує українізацію наших партійного та інших апаратів з українізацією пролетаріату, примусова українізація пролетаріату була кваліфікована не інакше як своєрідна форма національного гноблення.

Ряд істотних проблем з українізацією виникав і на побутовому рівні. Складнощів додавало велике число категорії російськомовних українців, які зятятю опиралися українізації шкіл. Послідовними противниками українізації освітньої галузі виступили й етнічні меншини Донбасу: греки, євреї, німці, молдаване та ін. До переведення шкіл на національні мови разом із росіянами вони виступали єдиним фронтом за збереження викладання російською мовою.

Багато поборників русифікації існувало в робітничому середовищі. Н. Малярчук описала випадки, коли у Железнянському районі Артемівської округи закидали багнюкою колективний договір, складений українською мовою, а на Риковському заводі постійно зривали оголошення завкому, написані українською. Хуліганські витівки супроводжувалися лайкою і глузуваннями над українською мовою, яку напівписьменні робітники-росіяни називали «тарабарщиной», «китайским языком», «этим своеобразным языком, на котором говорит сельское население»¹. Під українофобські флешмоби камуфлювалася не лише боротьба за робочі місця, а й елементарна безкультурність маргіналізованої робітничої маси, якій, за іронією історії, кремлівські керманічі послідовно прищеплю-

¹ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.105.

вали думки про винятковість, вищість, порівняно із «відсталою» селянською масою, месіанську місію у справі створення всесвітнього ладу рад.

Одвічна боротьба носіїв культури та безкультур'я набули на теренах українського Донбасу якісно нового звучання. — Так, інженер з Луганщини радив українізувати артистів оперети, а не інженерно-технічний персонал¹. Шкільна вчителька писала до газети: «Прежде всего есть Украина и не Украина, по ошибке к ней причисляемая. Например, Киевщина, Полтавщина, Черниговщина, северная часть Харьковщины — это без сомнения Украина. А вот Донбасс, Мариупольский округ, Херсонщина, Одесщина — это места сомнительные»². Управлінці, «перекинуті» за рішенням союзної партійної організації на відновлення, а згодом — індустріалізацію Донбасу, сприймали перспективу вивчення української мови чи не як особисту образу. Поставлені в жорсткі рамки обов'язкової українізації та складання іспитів з української мови і літератури, вони закидали партійні та профспілкові організації скаргами на нереальність темпів кампанії та завищеність вимог. Найменш стриманим у висловлюваннях щодо необхідності знання української мови було робітництво, в середовищі якого аж до середини 30-х рр. переважали сезонні працівники — вихідці в чорноземних регіонів РСФРР.

Уступаючи натиску незадоволених партійців на пленумі ЦК КП(б)У, О. Шумський, аби вгамувати чутки про те, що завдання українізації полягає у витисканні росіян з підприємств та насильницькому наверненні в українці, пояснював: не йдеться про те, аби примусити російських пролетарів відмовитися від російської мови та культури і визнати своєю культурою і мовою українську. Згодом політбюро ЦК КП(б)У цілком чітко висловилося проти українізації пролетаріату, визнавши її політично шкідливою, а історично — регресивною.

Тертя і навіть конфлікти на ґрунті українізації відзначалися усіма дослідникам, що вивчали історію коренізації в Донбасі. Втім, мало хто вийшов за межі схеми, запропонованої більшовицькими

¹ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.110.

² Там само. — С.217.

ідеологами ще на початку 20-х рр. Переважна більшість науковців не лише вітчизняних, а й зарубіжних (зокрема, Т. Мартін) не спромоглися подолати відстань між реальними етнокультурними потребами мешканців Донбасу і проголошуваними більшовиками ідеологічними кліше. Механістично створена ідеологічна аксіома про кількісне домінування носіїв російської мови, помножена на ідею месіанства російського пролетаріату (та його авангарду — партії більшовиків) та культурну (і політичну) відсталість решти етнічних спільнот Донбасу стало ідейним підґрунтям широкосяжного антиукраїнського фронту під гаслом задоволення культурних потреб російського і російськомовного населення. Між тим праці останніх років про українізацію в Донбасі переконливо доводять: ключовим в істерії, що охопила робітництво під впливом гасел українізації, було не усвідомлення російськомовним робітництвом своєї культурної вищості і не природно властива йому відраза до української культури (якої, воно, до речі, не знало), а звичайне слово «вчити». Наважимося стверджувати, що шалений опір (попри нав'язувану масам уяву про «відсталість» і «безперспективність» української мови) викликала не мова як така, а перспектива після виснажливих змін у шахтних штреках та заводських цехах витратити залишок сил на вивчення мови та наступні екзамени. Аби тогочасний пролетаріат поставили перед необхідністю вивчення російської мови і складання відповідних іспитів, реакція була б не менш скандальною.

Власне, це була природна реакція виснаженого нелюдською працею трударя, загнаного псевдонародною владою у такі умови життя і праці, які підривали на корінні природну цікавість до навчання, розширення кругозору, підвищення культурного рівня як таких. Виснажлива праця нищила особистість людей, а соціальна політика Країни рад позбавляла їх можливості висловлювати своє незадоволення у будь-яких інших формах. Тобто, соціальний за своєю суттю конфлікт у країні, що проголосила себе першою в світі країною робітників і селян, проявився саме в етносоціальній площині. Кремлівський центр влади знав про нього і вміло підживлював упродовж років, аби створити вагомий осередок ослаблення Харківського субцентру влади. Саме тоді були запущені механізми,

що врешті стали підосною формування Донбасу як специфічної регіональної спільноти в сучасному її вигляді.

Українізація, викликані нею суперечності та зрушення, стали відправною точкою переосмислення всієї системи міжетнічної взаємодії в Донбасі. Оцінивши загрози, про бажання створити власні адміністративно-територіальні одиниці заявили етнічні меншини. Впродовж другої половини 20-х рр. на регіональній мапі з'явилися 3 грецькі, 3 російські, німецький райони¹. В козацьких районах Луганської округи посилилися настрої на користь переходу у підпорядкування Північно-Кавказького краю РСФРР. Виокремлення російських національних районів мало на меті притлумити гостроту суспільної напруги на ґрунті мовного питання. Статус національних російських згодом отримали райони Донбасу, в яких росіяни становили абсолютну більшість: Петропавлівський, Станично-Луганський та Сорокинський. Водночас влада потурбувалася про упередження небажаних ексцесів: ідея виокремлення національного району на базі ареалу компактного розселення козаків (колишні землі Облaсті Війська Донського на Маріупольщині) була відкинута в зародку. Втім відомості про національне адміністративно-територіальне будівництво в Донбасі не варто переоцінювати. Національні райони не забезпечували етнічним громадам недоторканість їх інтересів: це була всього лишень своєрідна форма їхньої прискороної радянзації.

Історія цих адміністративно-територіальних утворень — тема окремої розмови. Час їхнього існування відклав найбільш міцні маркери на свідомість місцевих мешканців. Однак доволі швидко вони безслідно розчинилися у хвилі нових вражень, що стрімко змінювали традиційне етнічне середовище колишніх іноземних колоній та російських старожилів. Згадок про існування національних районів нема в жодних спогадах вихідців з національних райо-

¹ Докладніше див.: Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2010. — 728 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajonu; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно—політичному та культурному житті УСРР. — К., 2006. — 507 с.

нів: не те, що виданих у часи Брежнєвського застою та «перебудови», а й у тих, що писалися «в шухляду» без жодних сподівань на видання. До таких відносяться, зокрема, й спогади І. Стріонова¹ — греко-татарина за національністю, вихідця з великого маріупольського селища Комар. Не національні автономії і політика коренізації (українізації) міцно залишилися в згадках представників етнічних громад (про це подбала радянська пропаганда). Міжвоєнний період увійшов в обивательську пам'ять як епоха грандіозної індустріалізації, де Донбас, Харків, Запоріжжя стали форпостами виробничої могутності УРСР. Не національні школи (в непоказній недолугості часів політики коренізації), а новобудови часів індустріалізації — шахти, заводи, мартени, Дніпрогес. Щоправда, була й утаємничена складова своєрідної «історичної амнезії», що спіткала мешканців Донбасу — це офіційно замовчувані, але від того ще жахливіші згадки і сімейні перекази про колективізацію і Голодомор, Великий терор² і загрозу масових депортацій за національною ознакою. Саме останні виявилися найпотужнішим фактором досягнення лояльності етнонаціональних громад до політики радянської влади загалом, етнонаціонального курсу російщення зокрема. Радянська масова культура і пропаганда віртуозно справилися із завданням видалення зі свідомості мешканців регіону цілих її сегментів, відповідальних за етнічну самоідентифікацію, патріотизм та розуміння терміну «батьківщина». Після Великого терору з його національними справами місцеві етнічні громади на довгі роки отримали надійне «щеплення» від будь-якого «штаму» націоналізму.

¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека—комуніста. — К., 2009. — 332 с.

² «Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. У Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2 (!), Велико-Янисольському — 679 та 45 (!), Волноваському — 175 та 16 (!), Маріупольському — 899 та 21 (!), Старо-Бешевському — 623 та 31 (!), Старо-Каранському — 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (!), на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення (Див.: Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. — Донецьк, 2005. — С. 224–226.).

Тим часом за роки індустріалізації Донбас перетворився на міграційне вировище: у селі на землях резервного фонду розгорталася аграрна колонізація, внаслідок якої зростали громади росіян, німців та євреїв; у містах набирала потуги русифікація. Аби проілюструвати тогочасну ситуацію, досить зазначити, що всього лише за три роки Ново-Миколаївський (згодом — Будьонівський) район Маріупольської округи, якому в 1924/25 рр. пропонувалося надати статус російського національного, втратив підстави для цього. Якщо в 1923 р. росіянами були 79,8% його мешканців, то в 1926 р. — лише 40%.

Втім, значно більш потужний етнокультурний тиск на собі відчувала, як це не дивно, чисельно домінуюча група Донбасу — українці. Вже на час Всесоюзного перепису 1926 р. 38% українців Донбасу назвали своєю рідною мовою російську. Епіцентром мовної асиміляції були міста: тоді як 92% українців-селян вважали українську рідною, в середовищі городян регіону частка україномовних дорівнювала 54%¹. Це, слід зауважити, був універсальний за своєю суттю процес, що поволі охоплював всі етнічні складові Донбасу. Високий рівень мовної стійкості був притаманний селам, де населення мешкало компактно і на той час — ще доволі ізольовано. В підоснові її перебувала мало наголошувана дослідниками особливість: ця мовна стійкість ґрунтувалася на культурній ізоляції, фактичній відсутності національної школи і низькому рівні писемності. Власне, це була мовна стійкість на загал малописьменних, глибоко традиційних за своїми культурними ознаками спільнот. В містах ситуація була протилежною: там мовна стійкість перебувала в безпосередній залежності від факту існування національної школи і рівня етнічної свідомості. Високий рівень мовної стійкості тут був прямо пропорційний рівню писемності національними мовами і похвастатися ним могли лишень нечисленні єврейські та німецькі громади.

Тиск російськомовного середовища в містах Донбасу вже на час перепису 1926 р. був надзвичайно потужним. За даними пере-

¹ Див.: Всесоюзний перепис людності 1926 р... — Т.ХІІІ. — С.17–19, 34–35, 337–339.

пису робітників і службовців УСРР 1929 р., російська мова була мовою повсякденного спілкування 75% працівників Донбасу, при цьому етнічними росіянами була лише половина з них¹.

Аналізуючи окреслену ситуацію, Н. Малярчук свого часу писала: «Незважаючи на це, значна частина російського населення Донбасу сприймала українізацію негативно, розцінювала заходи, спрямовані на розширення сфери вживання української мови, як пряму загрозу своїм національно-культурним інтересам (разом із тим, на відміну від інших національних меншин, не створюючи жодних товариств чи організацій, які б займалися розвитком російської культури та мови). Тобто росіяни не бажали поступатися звичним для себе статусом державницької нації, про збереження та розвиток мовних та культурних традицій якої дбала перш за все держава, а потім вже російська громада»². З огляду на те, що аналогічні висловлювання займають дуже поважне місце у науковій літературі, його, власне, можна вважати типовим.

Водночас важливо врешті розставити, так би мовити, крапки над «і». Культура — явище синтетичне за своєю суттю. Її продукують всі соціальні шари та класи суспільства, регіони та етнічні складові. Чим більш повна і зважена соціальна побудова спільноти, чим міцніший соціально-економічний базис її існування, тим стабільніші і сприятливіші умови для повноцінного відтворення національних і загальнодержавної культур. Урізана соціальна структура етнічних меншин (тобто, відсутність, або чисельна невідповідність окремих соціальних шарів) в історичній ретроспективі виглядає як потужний гальмівний чинник повноцінного культурного життя. Вона, власне, виступала вирішальним чинником культурної стагнації практично всіх етнічних меншин України і затвердження в їхньому середовищі алгоритму консервації культурних артефактів. На час радянської модернізації і початку політики коренізації практично всі етнічні громади (виняток становили лише євреї) підійшли до межі, за якою в обставинах відсутності «культурних містків» із метрополіями та системи освіти національними мовами розпочи-

¹ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.123.

² Там само. — С.123.

налася ера невідвортної з історичної точки зору асиміляції, темпи і форми якої залежали від конкретних історичних обставин. Іронія долі полягала в тім, що, проголосивши політику коренізації і здійснюючи низку кроків щодо її запровадження в життя, більшовицька влада на ділі виступала ще більш потужним провідником русифікації, аніж імперський уряд. Механізм дихотомічних суперечностей, що розгорталися в етнокультурному житті радянської України загалом, розкриті нами в спеціальній праці¹. Що ж до Донбасу, слід наголосити, що російсько-українське культурне протистояння виявилось тут значно рельєфніше, аніж у решті українських регіонів.

В підоснові теоретичних узагальнень і висновків науковців щодо етнонаціональної ситуації традиційно виступають концепти «нація», «етнічна група», «етнічна спільнота» тощо. Всі, хто звертаються до дослідження дотичної проблематики, змушені ними оперувати, визнаючи існування природних специфічних етнічних прагнень, а також права на задоволення етнокультурних прагнень **спільнот**. В епоху національно-визвольних змагань це право було визнане не лишень за націями, а й за національними меншинами. В цьому, власне, й полягає такий собі «ребус», що впродовж десятиліть заводить як дослідників, так і політиків у глухий кут неподоланних суперечностей. Поширюючи ознаки нації на *сукупність носіїв певної етнічності*, вони усвідомлено чи ні, як кажуть математики, формують некоректне завдання. На наш погляд, далеко не до всіх росіян, які мешкали на теренах України, тим більше — росіян Донбасу, є коректним застосування терміну «група» / «спільнота». Підмічена, але не повною мірою розкрита Н. Малярчук, характерна риса росіян Донбасу, власне є ключовою в методиці дослідження історії етнонаціонального життя регіону. Те, що росіяни ніколи не вважали себе національною меншиною, як, власне, переважну більшість терміну свого існування не вважав і центральний радянський уряд, було лише віддзеркаленням їхнього суперечливого і вкрай (попри всю, на перший погляд, абсурдність) защем-

¹ Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. — К., 2006. — 507 с.

леного становища в країні рад. Месіанський статус «передового авангарду» пролетарської (читай — більшовицької) революції, помножений на відмову від величезної частки культурної спадщини імперської Росії та заборону традиційних духовних практик «затиснув» процес природної модернізації російського етносу в прокрустове ложе більшовицької позанаціональної псевдокласової масової культури тоталітарного зразка. Природний процес культурного розвитку на базі множини політичних, соціальних і регіональних феноменів шляхом політичної цензури і репресій був зведений до певного маловиразного сурогату масової культури на основі російської мови. Найбільша на той час етнічна складова радянської імперії по факту втратила можливості адекватно розвиватися відповідно власним прагненням і викликам часу. Накладання союзних органів влади та управління на суто російські, власне, було побічним ефектом цієї руйнівної для російської нації «похибки». Наслідки її даватимуться взнаки ще непередбачувано довго, відкликаючись спалахами невмотивованої етнічної агресії в усіх ареалах мешкання росіян, які традиційно шукають причини своєї етнічної незадоволеності деінде зовні (в Україні, Балтиці, США, Європі).

Повертаючись до проблем міжетнічної взаємодії в Донбасі часів політики коренізації, слід зауважити, що росіяни позиціонувалися більшовицьким урядом як передовий авангард пролетарського руху, безпосередня соціальна база партійно-радянської диктатури, її надійний союзник і опора. Зрозумілою в цьому контексті була та увага, яку компартійна влада приділяла притягненню названого союзника на свій бік, навіть за рахунок ущемлення прав решти місцевого населення (включаючи, до речі, й ті соціальні шари власне росіян (донських козаків та старожитнє російське селянство)), які до числа таких союзників не відносилися. Позиціонуючи російський пролетаріат як свого союзника, а його культуру — як підґрунтя новостворюваної пролетарської культури Країни рад, влада підводила базис під власні теоретичні схеми, в яких беззастережне право на врахування інтересів мав лише пролетаріат, відповідно, в першу чергу — пролетаріат російський, як найбільш чисельний і революційний. Про забезпечення інтересів селянства (а тим більше — козацтва) мова йшла лише постільки, оскільки треба було

зберегти соціальну рівновагу в суспільстві до епохи вирішального комуністичного штурму. Сучасні дослідники на загал цілковито випускають цей нюанс. Тим часом в етнонаціональній практиці більшовиків все підпорядковувалося класовому принципу: для них не існувало росіян чи українців загалом. Врешті, базові принципи класової національної політики вичерпно виписані в тогочасних конституціях¹.

Отже, реальне етнокультурне становище російськомовних мешканців Донбасу, що хвилями залюднювали регіон в епоху радянської індустріалізації, було надто далеким від ідеологічних кліше, за допомогою яких його описували більшовицькі управлінці. Розкидана в бараках робітничих селищ російська людність була занадто далекою від того, аби усвідомлено висувати свої етнокультурні вимоги. Аналогічні твердження справедливі лишень щодо «спеців», але їхнє невдоволення своїм економічним, соціальним і культурним становищем зійшло нанівець після «Шахтинської» та низки аналогічних справ. Про які культурні привілеї російськомовних шахтарів може йти мова? Про привілеї залишатися напівписьменним чи неписьменним російською мовою? 50% лекцій і бесід, що відбувалися в профспілкових клубах російською мовою — оце фактично і всі «горизонти культури», що були досяжними пересічному роботязі Донбасу. Все решта — **неусвідомлений спротив радянській шахтній каторзі**, що набув виразного етнічного забарвлення, оскільки ніякого іншого забарвлення в той час набути не міг: практика робітничих страйків та протестів була викорінена ще на початку 20-х рр. Соціокультурні проблеми російськомовного населення регіону обумовлювалися передовсім тим, що це було, власне, населення, а не громада.

Поворот офіційного курсу Харкова в 1933 р. до боротьби із «примусовою українізацією» був сприйнятий певною частиною донецького соціуму із натхненням і піднесенням. Залунали думки про те, що «прийшов тепер кінець українській культурі», а «Донбас тепер буде російським й підпорядковуватиметься безпосередньо

¹ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — 400 с.

Москві»¹. Втім, на той час такі висловлювання кваліфікувалися ще як шкідництво. Впродовж 1935 р. під гаслом боротьби із викривленням національної політики в низці районів Донбасу були реорганізовані змішані національні школи. Це стало, власне, початком широкоюсяжного наступу на мережу навчальних закладів національними мовами, що в перспективі відіграло непересічну роль у зміні мовно-культурних орієнтацій низки етнічних громад, що компактно і дисперсно мешкали в регіоні. Що ж до росіян, то впродовж 1934–1937 рр. відбулася повторна, хоча й не педальована офіційними ЗМІ, органами влади та управління, зміна їхнього статусу. Статус «старшого брата», своєрідного куратора всіх без винятку національних республік, був закріплений у постанові «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» (квітень 1938 р.). В педінститутах були створені відділення російської мови. Курси підвищення кваліфікації вчителів російської мови були започатковані відповідно до рішення Донецького обкому КП(б)У при педінститутах, медшколах, районних середніх школах. Того ж місяця світ побачила постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» (10.04.1938 р.), що на вернула Донбас у річище стрімкої русифікації.

Міжвоєнний період по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людинність регіону. «Оскільки за іронією долі очолити українізацію Донбасу повинні були саме росіяни, які становили значну частину відповідальних партійних та радянських керівників, відбувалася вона тут зі значними труднощами та повільніше, ніж в інших регіонах УСРР», — зазначала свого часу Н. Малярчук². Та то була не іронія долі, а усвідомлене рішення Кремлівської партійно-державної верхівки, що розглядала Донбас як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, втілюючись у значно більш урізаному за початкову версію (в контексті Всесвітнього Союзу Радянських Республік) вигляді, отримав назву «радянський народ». Донбас став

¹ Цит. за: Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.132.

² Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С.202.

своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати «теорії боротьби двох культур». Саме на прикладі Донбасу партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денационалізації радянського населення. Врешті Донбас перетворився на специфічну лабораторію із особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (нині частка сільського населення тут є чи на найнижчою в Європі (!) з життєдайного джерела етнічної культури перетворилося на аутсайдера соціального життя. Міста, що натовість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плинного населення, економічно, ментально і культурно не пов'язаного з регіоном і Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону.

Наважимося стверджувати, що стратегічні перемоги Кремля в справі придушення так званого українського національного відродження 1920–1930-х рр., так само, як і сьогоденні проблеми українського націотворення, «гартувалися» саме в Донбасі. Розгортання курсу українізації на 180⁰ в доленосних 1933–1934 рр. і набуття росіянами привілейованого становища «старшого брата» було свого роду генеральною репетицією остаточного переформатування радянської імперії, яка після 1937–1938 рр. лише номінально залишалася країною пролетарського інтернаціоналізму. Наважимося також стверджувати, що вони були б неможливі без філігранно застосовуваних тоді методик маніпуляції масовою свідомістю і без дійсної підтримки етнонаціональної політики більшовиків широкими верствами населення.

Більшовики зробили свою основну ставку на пролетаріат та його ментальність, і не схилили. Універсальною знахідкою тогочасних політтехнологів став своєрідний симбіоз удавано народної влади та затвердження стандартів пролетарської культури в якості масової. В патронально-клієнтарних відносинах, що склалися саме в той час, пролетаріату давали можливість відчувати себе гегемомом і диктувати свою волю решті соціальних груп Донбасу. Це своєрідне «загравання» влади (що по факту паразитувала на тілі Країни рад) надало цій владі небачений ресурс стійкості. Побічним

наслідком цього хворобливого зв'язку трударів і влади була соціокультурна деградація регіону і країни загалом.

Складно пригадати інший такий випадок, де б етнічна більшість потерпіла цілковиту й що, найважливіше, стратегічну поразку в питаннях власного етнокультурного і, відповідно, державного розвитку.

Попри показний інтернаціоналістський вигляд більшовицької влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денационалізації, підосною яких стала прискорена модернізація. Власне, всією своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію міської асиміляції. Та оскільки міста Донбасу, власне, так і не стали повноцінними центрами урбанізації, а лише — поселенням «при» шахті / заводі, то і етносоціальні та етнокультурні процеси тут так само мугували. Асиміляція відбувалася на вкрай урізаному соціальному ґрунті з усіма належними наслідками.

Етнокультурні та соціогуманітарні проблеми з нечуваною гостротою постали в повоєнну епоху. «Гітлерівці знищили, закатували тут 468 тис. і вивезли до Німеччини 350 тис. громадян. Усі 882 шахти Донбасу, серед яких 324 основних і 31 шахта-новобудова, були зруйновані і затоплені. Були виведені з ладу всі великі електростанції (Штерівська, Зуївська, Шахтинська, Курахівська, Кам'янська та інші), а також переважна частина районних підстанцій. Окупанти знищили складну систему водопостачання, підірвали земляні греблі. Майже повністю були зруйновані всі заводи вугільного машинобудування та трубо-ремонтні, підсобні підприємства з виробництва будівельних матеріалів, вся мережа зв'язку і багато кілометрів залізниці басейну. Купи металу і цегли залишилися від металургійних, машинобудівних, хімічних, коксохімічних та інших заводів. Відступаючи, нацисти безжально перетворювали на руїни міста і села, школи, лікарні, приміщення культурних і громадських організацій... Загальна сума збитків, завданих Донбасу, становила майже 50 млрд. крб. (за цінами 1926–1927 рр.)»¹.

¹ Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. — С.11.

В контексті завдань, поставлених радянським урядом щодо відбудови промисловості Донбасу¹, якісно нового звучання набула проблема забезпечення Донбасу робочими руками. На 1 січня 1944 р. населення Сталінської та Ворошиловградської областей становило 1 699 й 1 261 тис. відповідно². Знову були задіяні широкосяжні оргнабори, депортації, примусове залучення сили репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих осіб, військовополонених. Упродовж 1944–1947 рр. в регіоні діяло 13 таборів (37,8% від усієї чисельності аналогічних установ в Україні), в яких утримувалися від 33 288 до 110 749 осіб. Питома вага полонених серед працівників Донбасу становила близько 43%; частка ж репатрійованих, що були задіяні на відновленні шахт сягала 25–40% їхніх робітників³. Між квітнем і вереснем 1945 р. в Донбас спрямували близько 4,3 тис. українських родин з районів, що відійшли згідно з тогочасними міждержавними угодами до Польщі⁴.

Тим часом становище робітничого люду в регіоні було вкрай складним. Несприятливі погодні умови та низка невдалих управлінських рішень стали причиною голоду. Він розпочався восени 1946 р. й охопив сотні тисяч людей. Пік його прийшовся на весну — літо 1947 р. Випадки смерті від виснаження траплялися аж до 1948 р. За цей час, за підрахунками В. Задніпровського померло понад 12,5 тис. осіб⁵. На відміну від Голодомору від голоду 1946–1947 рр. більшою мірою постраждали саме міські мешканці, оскільки восени 1946 р. уряд скасував продовольчі картки для дорослих утриманців, перекинувши тягар їх утримання на родичів. 28,7% непрацездатних утриманців (213,3 тис. осіб) України мешкали саме

¹ У переддень війни промисловість Донбасу виробляла 57% вугілля, 50% коксу, 34% чавуну, 23% сталі, 80% соди від загального обсягу їх виробництва в СРСР (Див.: Задніпровський О. Назв. праця. — С.11.).

² Для порівняння: станом на січень 1939 р. у Сталінській області мешкали 3 099 810 осіб, у Ворошиловградській — 1 837 тис. — Див.: Задніпровський О. Назв. праця. — С.11.

³ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу... — С.132–133.

⁴ Там само. — С.131.

⁵ Задніпровський О. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. — С. 10.

в Донбасі (зауважимо, що за наслідками виробничого травматизму питома частка інвалідів серед населення регіону була стало високою).

Врешті повоєнний Донбас перетворився на одне з найважчих і найнебезпечніших для проживання місць¹. Дослідники зазначають, що в повоєнні роки найвищий рівень злочинності серед регіонів України відзначався саме в Донбасі (29,5% у 1949 р., 38,2% — в першому кварталі 1950 р.)². Згідно з даними Г. Куромія, у повоєнні роки кожен 10-й мешканець Донбасу мав за плечима тюремний строк³, а це своєю чергою, позначалося на житті усіх його мешканців. Наводячи статистику вбивств і грабунків, Ю. Ніколаєць, щоправда, не співвідносить їх із відомостями з решти регіонів України та СРСР, хоча без цього безстороння відповідь на запитання «А де було інакше? В Москві, в Одесі?» неможлива. Мало інформативними, на наш погляд, є і дані міністра Юстиції УРСР Д. Панасюка та підконтрольного йому відомства. Вони взагалі не можуть братися до уваги без відповідного системного аналізу: такою вже суперечливою була робота спеціальних органів у той час. Втім теза про те, що криміногенна ситуація в регіоні була однією з найбільш гострих у межах СРСР, не викликає заперечень. Вона в числі низки факторів перешкождала відродженню не лише промисловості, а й життя як такого.

В той час, як промисловість СРСР конче потребувала збільшення обсягів видобутку вугілля, найбільшою проблемою Донбасу залишалася катастрофічна нестача робочої сили. Впродовж 1944–1959 рр. в Донбас прибули 7,85 млн. осіб, а вибули — 5,32 млн. За рахунок мобілізацій трудових ресурсів населення порівняно із 1943 р.

¹ Умови життя в повоєнному Донбасі дуже відверто описані типовим представником донецької російської громади, вихідцем з Орловської області М. Колгушевим. — Див.: Колгушев М.М. Годы жизни при «коммунизме»: Автобиографическая повесть мало кому известного человека. Рассказы. — К.: ПИИ «Интертехнология» ТОВ, 2009. — 208 с.

² Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Монографія. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2012. — С.149.

³ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К., 2002. — С.427.

зросло більше ніж на 300%, однак, закріплення працівників на постійній основі залишалося недосяжною метою уряду. Врешті, якісні зрушення в стабілізації ситуації із трудовою дисципліною та катастрофічною плинністю робочої сили відбулися вже в 1950-ті рр.

Вони були пов'язані із зміною акцентів соціальної політики в регіоні, переходом від методів репресивно-адміністративного примусу¹ до праці до створення економічних стимулів, кредитування будівництва житла, запровадження системи заохочень та позитивного соціального іміджу, ба, навіть, престижності, шахтарської праці. В 1956 р. світ побачила постанова «Про невідкладні заходи щодо розвитку вугільної промисловості Української РСР». Відповідно до неї радянський уряд у стислі строки планував побудувати кілька десятків нових шахт. Всі 25 областей УРСР, а також Київ взяли зобов'язання побудувати по 1–2 шахти. Виконувалися союзні настанови руками молоді: республіканський уряд спромігся перетворити їх на масовий комсомольський рух. Саме завдяки комплексному підходу до вирішення проблеми оргнабори 1950-х рр. (тоді на роботу в Донбас випускники вирушали цілими класами²) мали виразні позитивні наслідки.

Це, однак, не вирішувало всіх проблем. Поселенська структура Донбасу фактично обумовлювалася характером залягання мінеральних копалин, перш за все — покладів вугілля. На межі 1940–1950-х рр. тут завершилися науково-дослідні роботи по геологічній розвідці. Саме на їхній основі розроблявся комплексний проект розвитку вугільної галузі. Увага керівних органів була прикута до тільки-но розвіданих багатств Західного Донбасу. Для видобутку вугілля, що залягало на глибині до 700 м у пластах завтовшки 0,55–1,5 м, до 1970 р. було заплановане будівництво 22 шахт. Розрахункова чисельність населення, що мало було задіяне в шахтному та дотичних

¹ За Хрушова ввели «умовний термін покарання». Людей, які скоїли дрібні правопорушення, відправляли працювати на хімічні підприємства Донбасу без права їх покинути.

² ЦДАВОУ. — Ф.2. — Оп.9. — Спр.6561. — Арк.2.; Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф... к.і.н. — Донецьк, 2005. — 20 с.

виробництвах, обчислювалася у 350 тис. осіб¹. Їх передбачали розселити в містах і поселеннях навколо шахт на відстані 1–15 кілометрів, аби шахтарі мали змогу діставатися до місця роботи за 30–40 хвилин.

Нові міста і містечка (такі, як Докучаєвськ, Комсомольське Донецької області)² виникали біля нововідкритих покладів, будувалися нашвидкуруч, попри те, що підносилися пропагандою як прообраз поселень майбутнього. Найбільш болючим місцем була традиційно нерозвинена інфраструктура. На час Х-ї п'ятирічки культурно-просвітня мережа Західного Донбасу (тільки-но посталої регіону) складалася з 4 будинків культури, 6 клубів, 4 кінотеатрів, 10 середніх та 9 дитячих музичних шкіл, Павлоградського народного історико-революційного музею, гуртків художньої самодіяльності (5,5 тис. учасників). Арсенал заходів, які вони пропонували робітникам, був невибагливим: фестивалі «Зимові вечорниці», виставки робіт самодіяльних художників, дитячого малюнку «Світ очима дітей», гуртки фотолюбителів, народних умільців. Попри непоказні відомості щодо діяльності культпросвітустанов робітничих селищ, тогочасні автори із пієтетом зазначити, що нові обряди міцно утвердилися в житті трудівників Донбасу. В 1976 р. були проведені 15 вечорів посвяти в робітничий клас (8 тис. учасників), 12 разів у врочистій обстановці проводжали молодих працівників до Радянської Армії; 9,5 тис. юнаків і дівчат вручили паспорти.³

Про задоволення специфічних етнонаціональних інтересів етносів, що населяли на той час регіон, не йшлося. Ба, не йшлося про їх існування як таких. Плани перспективного розвитку Донбасу розроблялися московськими НДІ з розрахунку на масову трудову міграцію. Національність же у мігрантів мала бути універсальна — радянська.

На 1973 р. рух робочої сили в масштабах СРСР складав 11–12 млн. осіб. Лише за власним бажанням на терени України прибували 700–

¹ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). Историко-социологическое исследование. — К.; Донецк: Вища шк. Головное изд-во, 1984. — С.9.

² Див.: Молоді міста Донбасу. Нариси. — Донецьк, «Донбас», 1967. — 105 с.

³ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954 — 1980 гг.). — С.59.

800 тис. робітників щорічно. Інша справа, що рух цей залишався доволі нестабільним. В 1976 р. в Донецьку область прибули 275,5 тис. осіб, а вибуло — 257,2 тис. Новоприбулі поповнили лави мешканців Донецька, Артемівська, Дружківки, Жданова, Краматорська. Натомість із Горлівки, Дзержинська, Добропілля, Єнакієва, Макіївки та Селідово відзначався відтік населення. Загалом за даними Міністерства вугільної промисловості плинність кадрів по галузі становила 26%. По окремих комбінатах ситуація була більш промовистою: «Укрзахідвугілля» — 15,6%, «Донецьквугілля» — 25,3%, а на підприємствах Західного Донбасу 50–70% вибувших звільнялися за власним бажанням¹. Більшість кидали роботу, не відпрацювавши 3–6 місяців. За підрахунками радянських статистиків втрати виробничого часу внаслідок плинності кадрів за 1971–1972 рр. склали 30 млн. чоловіко–днів². Окреслена ситуація обтічно називалася в радянській історіографії «напруженим балансом трудових ресурсів»³. Дослідники зазначали, що нестача кваліфікованих робітників на новостворених шахтах мала б компенсуватися переміщенням трударів із шахт, що відпрацювали свій ресурс, та звільнених внаслідок автоматизації низки виробничих процесів. Фактично йшлося про створення своєрідного «кочового» соціального прошарку, який мав змінювати місце свого проживання кожні 5–10 років. Зайвим буде казати, що лише незначна частина населення погоджувалася присвятити своє життя розбудові новопосталих робітничих поселень, позбавлених елементарних вигод людського існування. Школа, лазня, клуб, шахта — віхи, навколо яких оберталось життя їхніх мешканців. Саме тому на зміну адміністративному при-

¹ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). — С.82.

² Там само. — С.76.

³ Там само. — С.78. До речі, плинність кадрів була бичем вугільної промисловості упродовж усього міжвоєнного періоду. Ані дисциплінарні заходи ані адміністративні перепони неспроможні були надати сталого характеру населенню промислових поселень, що зазвичай виростали навколо вузькопрофільних підприємств. В 1930 р. плинність кадрів у Донбасі сягала 295,2%. Це означало, що середньостатистичний працівник змінював місце роботи тричі на рік. На кінець 1930-х рр. рівень плинності кадрів вдалося знизити до 103,4% (Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько–російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К., 2002. — С.43–44.).

мусу, стягненням і штрафам прийшла система моральних заохочень. Офіційні матеріали та історіографія не приховували, ба більше — проголошували, що «досягнення вищої продуктивності та ефективності праці то є — генеральна лінія економічної політики партії»¹. Її досягненню була підпорядкована ціла низка заходів економічного, соціального проектування та пропаганди. Врешті завдяки їм у 1970-х рр. фактор механічного приросту населення і трудових ресурсів у тенденціях розвитку Донецької області втратив свої визначальні позиції: більш ніж половина приросту населення області відбувалася за рахунок народжуваності².

Брежневський застій став «золотою ерою» донбасівського робітництва: саме в цей час були запроваджені прогресивні методи оплати праці, система грошового та соціального стимулювання, соціальний захист та пільги робітників промислових підприємств. Офіційно зареєстровані заощадження мешканців Донбасу впродовж 1965–1980 рр. зросли на 741%³.

На жаль, зазначені позитивні зрушення стосувалися лише працівників промисловості. Натомість рівень оплати праці інтелігенції впродовж окресленого періоду невпинно знижувався: в 1965 р. працівники освіти та культури в Донбасі отримували 80% від середньої платні в означеному народногосподарському секторі; в 1985 р. — 69,4%. В абсолютних показниках приріст зарплати освітян регіону був найнижчим серед усіх категорій інтелігенції — 52%⁴. Для порівняння: науковці в 1965 р. отримували 104% від середньої по галузі, а в 1985 р. — 94,2%. Недалекоглядність ба, навіть, обмеженість радянських управлінців дорого коштувала соціуму регіону згодом.

Обрії донецьких робітничих селищ і містечок різко звузилися після відкриття покладів нафти й газу в Західному Сибіру та безальтернативного за тих обставин перепрофілювання економіки СРСР на енергоносії новітнього часу. З другої половини 1980-х рр. про-

¹ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). — С.79.

² Там само. — С.77.; Див. також: Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. — Донецьк: В-во Донецького національного університету, 2001. — 339 с.

³ Нікольський В. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі (сер. 1960-х — сер. 1980-х рр.): монографія. — Донецьк: ДонНУ, 2012. — С.38.

⁴ Там само. — С.44.

відна галузь економіки Донбасу вступає в стадію стагнації, зношеність основних фондів вугільної промисловості сягає 40%. Саме в цей час диспропорції в розміщенні населення та його господарській орієнтації з категорії особливостей регіону переходять у категорію проблем.

На тлі проблем економічного порядку чимдалі більше увиразнювалися й негаразди в сфері етнокультурного життя. Значне посилення російської присутності (як у демографічному, так і в культурному аспекті) в епоху індустріалізації не було секретом, ані для закордонних, ані для радянських дослідників, які, щоправда, інтерпретували її з протилежних ідеологічних позицій. Так В. Кубійович наголошував, що прибулі в Україну за роки семирічки (1959–1965 рр.) близько 3 млн. росіян, стали безпосередньою опорою тиску на українські національні цінності, мову та культуру¹. Дійсно, дані переписів 1970, 1979, 1989 рр. свідчили про поступову втрату позицій українським населенням. Співвідношення між українським та російським етносами становило 54,8 : 41,7 у 1970 р.; 52,8 : 43,8 у 1979 р.; 51,9 : 44,8 у 1989 р. У Донецькій області показник питомої ваги росіян досяг максимуму у 1989 р. і склав 43,6%².

Центральне місце в етнокультурних процесах, що розвивалися в повоєнному Донбасі, на думку переважної більшості дослідників, посідали спочатку утвердження національно-російської двомовності, згодом — русифікація. Зростаюча розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю стає визначальною прикметою демографічних процесів у регіоні. Найбільш помітною вона була в середовищі українців: 1959 р. 87,6% назвали українську мову рідною, 1970 р. — 78,3%, 1979 р. — 71,6%, 1989 р. — 66,4%. За рахунок русифікації російськомовне населення станом на 1970 р. збільшилося до 13,4 млн. (8,9 млн. — росіян, 3 млн. — українці, решта — представники етнічних меншин)³. Надалі тенденція тільки увиразнювалася.

¹ Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр.// Український історик. — 1972. — №1–2. — С.27–42.

² Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.: (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.): Дис... к.і.н. — Чернівці, 2008. — С.86.

³ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу... — С. 164.

На противагу дослідники відзначають стало високий рівень співпадіння мови й етнічності у росіян: 99,2% згідно із переписом 1989 р. Однак, вони забувають, що на той час відсоток визнання рідною мовою росіянами не важив так, як важить тепер. Бо росіяни, попри свій начебто високий статус у так званій піраміді радянських народів, насправді були позбавлені права на власну національну ідентичність, а підносилися лише як найвищий у своєму соціальному розвитку етнос — носій радянськості.

В той час, як процеси розмивання тіла українського етносу в українсько-російському порубіжжі чимдалі пришвидшувалися, справляючи потужний вплив на мовні уподобання та орієнтири низки нечисленних громад етнічних меншин, кваліфікація сутності цих процесів та їхніх перспектив залишалася кон'юнктурно вмотивованою. Радянська історіографія на загал розглядала їх як ознаку прогресивного, а з історичної точки зору — невідворотного руху в позанаціональне комуністичне суспільство, одноставно підтримавши партійну міфологему про утворення нової спільності «радянський народ»¹, зміцнення позицій російської мови в якості мови міжнаціонального спілкування із поступовим її перетворенням на єдину мову цієї новоутвореної позанаціональної спільноти. Бажаним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики була проголошена двомовність (у перспективі — бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно, за рахунок згортання мережі закладів з національними мовами викладання, збільшувалася кількість російських шкіл і, відповідно, російськомовних громадян. Міста перетворювалися на осередки русифікації, яка набирала обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. На XXIV з'їзді КПРС уявна спільнота «радянський народ»² була названа історичною реальністю.

¹ Див. приміром: Горовський Ф.Я. Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР (На матеріалах Української РСР). — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 216 с.; Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму. — Львів: Вища школа, 1976. — 200 с.

² За визначенням — нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, які мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзу всенародну державу та спільну мету — побудову комунізму. (Матеріали XXIV съезда КПСС. — М., 1971. — С.76.)

Досліджуючи історію формування поселенської структури Донбасу, Ю. Ніколаєць дійшов висновку, що асиміляція набула потуги вже в міжвоєнний період внаслідок поширення міжнаціональних шлюбів¹. Маргіналізація нащадків змішаних шлюбів була органічним явищем у поліетнічних за своїм складом промислових містах і охоплювала всі без винятку етнічні складові. Ця обставина, слід зауважити, не є секретом для науковців, які давно відзначають її руйнівну дію на традиційні культури етнічних меншин². За рахунок масової мовної асиміляції як нащадків історичних етнічних меншин Донбасу, так і повоєнних мігрантів, зокрема з дальнього зарубіжжя, зростала частка російськомовного населення: згідно з даними перепису 1979 р. в Луганській області російську мову вважали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків, 74% татар³.

С. Безущак, розглядаючи особливості поповнення населення Луганщини у повоєнну добу, зазначала: ««Заселенці» відрізнялися мовою, національністю, поглядами, світоглядом, репрезентували різні етнографічні регіони, але під впливом реалій буття та політики держави почали втрачати свої етнічні ознаки, що призвело до розмитості етнічної свідомості і мови»⁴. Наслідком цього процесу дослідниця вважає і появу так званих російськомовних українців, не зазначаючи принагідно, що вони з'явилися в Донбасі завдовго до описуваних нею подій⁵.

¹ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу... — С.108.

² Філіпцова О.В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України: Автореф... дис. к.і.н. — Х., 1998. — С.11–14; Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: Дис... д.і.н. — К., 2007. — С.47; Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): Автореф... к.і.н. — Донецьк, 2000. — С.10–11.

³ Национальный состав населения СССР. — М.: Финансы и статистика, 1991. — С.80–81.

⁴ Безущак С. Динаміка етнічного складу населення Луганщини в кінці ХХ — на початку ХХІ століття // Етнічна історія народів Європи. — 2009. — Вип.29. — С.90.

⁵ Складність етномовних впливів, які відбувалися на теренах Східної України зокрема засвідчив автор великого тлумачного словника російської мови, до речі — уродженець Луганщини: «Язык там вообще пестрый, шаткий и нечистый, полурусское, жестокое произношение украинских слов неприятно... Ударенья крайне изменчивы и шатки ... стараясь удалиться от ударенья украинского, каждый ставит его почти наугад... Если с одной стороны иноплеменицы здесь обмозкалились, то с другой, во всех, даже в великорусских селеньях, народ принял этот говор». — Див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т.1. — С.124.

Попри величезну кількість досліджень і низку свіжих міркувань, що у них висловлюються, дискусія навколо етнонаціональної історії Південної України загалом, Донбасу зокрема, є далекою від завершення. Питання етнокультурних перспектив регіону наразі залишається наріжним каменем наукового дискурсу: в той час, як одні з відразу описують культурну маргіналізацію і духовну деградацію російськомовних українців, вбачаючи їхнє спасіння у поверненні в лоно національної культури, інші ратують за долучення до «більш високої» культури — російської. Процеси, що тут відбуваються, порівнюють із дією плавильного тигля, в якому формується нова ідентичність. Ця аналогія у дослідників на загал співвідноситься із широковідомою працею Гіроакі Куромія. Натомість слід нагадати, що японський науковець, вдумливо і скрупульозно дослідивши історію Донбасу, зробив кілька принципових зауважень щодо етнічної ідентифікації його мешканців, повз які затято проходить величезна частка як закордонних, так і вітчизняних дослідників, вихоплюючи з загального контексту ті або інші його зауваження, придатні для ілюстрації окремих мало привабливих сторінок минувшини регіону.

Слід нагадати, що перехід російсько-українського культурного протистояння в свою завершальну (як тоді здавалося) фазу був не єдиною прикметою процесів етнокультурної взаємодії у Донбасі. Поза науковим дискурсом на загал залишалася «малоцікава» і «маловиразна» історія донбасівського села, що перебувало осторонь процесів радянської етнокультурної стандартизації. Тут «перемоги» партійних догматиків у справі знищення етнічності були не такими вже й безсумнівними. Прикладом того, якими складними шляхами скеровується поступ компактних етнічних громад, зачинених у межах культурної ізоляції, є маріупольські греки. Уникнувши гіркої долі народів, що зазнали депортацій за національною ознакою, відносно нечисленна громада в повоєнну епоху залишилася фактично єдиною з тих, іноземних за місцем виходу етнічних меншин, що стали піонерами освоєння донецьких степів. Греко-елліни й греко-татари власне перебували наодинці із своїми етнокультур-

ними проблемами: національна школа¹, хоч якою проблемною вона не була, припинила своє існування наприкінці 1930-х рр.; в епоху Великого терору була знищена практично вся інтелектуальна еліта громади, зокрема поет Г. Костоправ та лєвова частка літераторів, на яких покладалися свого часу надії щодо створення літературної мови маріупольських греків та її модернізацію. Врешті за кілька десятків років говори громади цілковито консервувалися: наукові мовознавчі експедиції, що відновилися в добу «хрущовської відлиги», знайшли їх у тому ж стані своєрідного «етнічного летаргічного сну», що й на початку політики коренізації.

Після скороминущої відлиги громада занурилася у той самий стан: часу виявилось занадто мало для того, аби запустилися процеси етнічної мобілізації. Натомість «прокинулася» ціла плеяда ентузіастів: літераторів, краєзнавців, етнологів та істориків, покликання яких полягало в дослідженні та фіксації артефактів самотньої національної культури. В середовищі маріупольських греків не було ані руху шістдесятників, ані національного руху². Громада потерпала від русифікації, що ставала тим більш руйнівною, чим більше грецької молоді вступало до радянських вишів і залишалося в містах. Власне, маріупольські греки уособлювали долю етнічності як такої в радянському Донбасі: цілковита лояльність державному курсу русифікації як плата за можливість зберігати рештки архаїчної матеріальної і духовної культури, існування в режимі невеликих етнографічних острівців, позбавлених перспектив розвитку — інакшого вибору радянська дійсність не пропонувала.

¹ Про освіту національними мовами та проблеми, що супроводжували її розбудову в Радянському Союзі докладніше див.: Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х — 30-ті рр. XX ст.) // Укр. іст. журн. — 2004. — №2(455). — С.121–132.; (Закінчення) // Укр. іст. журн. — 2004. — №4(457). — С.82–90.; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. — К., 2006. — 507 с.

² Докладніше див.: Пахоменко С.П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2003.

Донбас у системі координат «двох Україн»

Етнополітичні процеси, що розгорнулися в Україні загалом, Донбасі зокрема, після розвалу СРСР набули вкрай суперечливого характеру. Вкотре загострилося російсько-українське протистояння, що в нових обставинах загрожувало набути геополітичного звучання. На той час ставлення росіян і російськомовних мешканців Донбасу до ідеї суверенізації України перетворилося на питання державної безпеки. Однак, якою б складною не була етномовна ситуація в Східній Україні, російське, тим більше російськомовне населення не слід вважати п'ятою колоною Росії лише з огляду на мовні орієнтації населення. Загальновідомим фактом є те, що абсолютна більшість населення регіону (що майже впродовж десятиріччя: в другій половині 1980-х — початку 1990-х рр. — був центром страйкового руху) підтримала процес суверенізації України в 1991 р.

Проте заперечувати гостроту етнонаціональної ситуації в Донбасі чи спрощувати її не доводиться. Найгірше ж те, що впродовж років незалежності вона, згідно із зауваженнями соціологів, належним чином не моніториться й не аналізується, попри ті зміни, що в ній чимдалі більше увіразнюються.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису, станом на 5 грудня 2001 р. постійне населення Донецької області становило 4 825,6 тис. осіб (близько 10% мешканців України). 90% від їхньої загальної маси були мешканцями 51 міста області і лише 10% проживала в сільській місцевості. Це були представники понад 130 національностей, при цьому переважну більшість — 56,9% (2 744,1 тис. осіб) становили українці. Перше десятиріччя незалежності стало часом низки змін в етнODEMOграфічній ситуації, найбільш помітними серед яких були наступні. Порівняно із 1989 р. зміцнило свої кількісні позиції українство (приріст громади, очевидно внаслідок зміни етнічної самоідентифікації, склав 1,9%). На 20,4% зменшилася частка росіян. Активно емігрували з регіону білоруси (зменшення склало 42,1%), євреї (68,6%), молдаване (46,8%), болгар (33%), німці (27%), поляки (37%). Серед надбань — суттєве збільшення діаспор народів Закавказзя: вірменів — на 55%, азербайджанців та грузин — у 1,9 разу (див. Таблиця 1).

Таблиця 1¹

**Етнічний склад населення Донецької області
за результатами Всеукраїнського перепису населення**

	Чисельність (тис.)	У % до результату		2001 рік у % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
українці	2744,1	56,9	50,7	101,9
росіяни	1844,4	38,2	43,6	79,6
греки	77,5	1,61	1,58	92,6
білоруси	44,5	0,92	1,45	57,9
татари	19,2	0,40	0,48	75,2
вірмени	15,7	0,33	0,19	155,1
євреї	8,8	0,18	0,53	31,4
азербайджанці	8,1	0,17	0,08	в 1,9 р. зб.
грузини	7,2	0,15	0,07	в 1,9 р. зб.
молдавани	7,2	0,15	0,25	53,8
болгари	4,8	0,10	0,14	67,0
німці	4,6	0,10	0,12	73,0
поляки	4,3	0,09	0,13	63,0
цигани	4,1	0,08	0,09	85,4
решта національностей	22,7	0,47	0,59	72,8

74,9% населення області в якості рідної мови назвало російську. Показник зростання цієї категорії населення зріс, порівняно із по-

¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

переднім переписом, на 7,2%. Відповідно питома вага носіїв української мови в регіональній спільноті зменшилася до 24,1% (на 6,5%). За рахунок яких категорій населення відбувався процес мовної русифікації, унаочнює наступна таблиця.

Таблиця 2¹**Мова етнічних груп населення Донецької області. 2001 р.**

	Вважали рідною мовою (%)			
	мову власної етнічної групи	українську	російську	іншу мову
українці	41,2	х	58,7	0,1
росіяни	98,6	1,3	х	0,1
греки	5,4	3,2	91,3	0,1
білоруси	10,4	3,9	85,5	0,2
тагари	24,3	1,6	73,9	0,2
вірмени	38,6	1,4	59,5	0,5
євреї	1,5	2,4	95,9	0,2
азербайджанці	42,2	1,8	53,7	2,3
грузини	26,0	2,5	71,1	0,4
молдавани	15,2	7,1	77,1	0,6
болгари	7,1	5,8	86,8	0,3
німці	4,8	6,5	88,6	0,1
поляки	4,1	19,3	75,7	0,9
цигани	44,9	13,0	40,3	1,8
решта національностей	23,9	3,9	69,9	2,3

¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

Отож, ситуацію в мовній царині стосовно низки етносів Донецької області вже на 2001 р. слід охарактеризувати як завершальний етап мовної асиміляції. Не лишень у середовищі українців частка мовно асимільованих переважала за половину громади (ця тенденція, як ми бачили, стала визначальною ще в міжвоєнний період). Привертає увагу, що лише 2 (!) етноси співвідносилися з українцями за ступенем етномовної стійкості. Це роми¹ (44,9%) та азербайджанці (42,2%). Решта етносів області перебуває на межі мовної асиміляції, оскільки прошарок носіїв національної мови (відповідний питомій вазі людей похилого віку в етнічній групі) не можна вважати таким, що здатний гарантувати не те що її передачу наступним поколінням, а й навіть консервацію. До цієї групи відносяться всі традиційні для регіону етноси: греки (5,4%), білоруси (10,4%), євреї (1,5%), болгари (7,1%), німці (4,8%), а також поляки (4,1%). Не менш виразні темпи русифікації в середовищі громад, що майже наполовину є мігрантами в першому поколінні (вірмени — 38,6%, азербайджанці — 42,2%, грузини — 26%). Якщо ж взяти до уваги, що етнічні меншини, що перебувають на межі мовної асиміляції, ще й прискорено «зникають» з етнонаціональної мапи регіону (див. Таблиця 1), уявні перспективи етнонаціонального майбутнього Донеччини за умови незмінності національної політики держави стануть цілком зрозумілими.

Аналогічні процеси на Луганщині менш різкі (див. Таблиця 3). Суттєвий стабілізуючий вплив на них справляє слобожанська частина області. Загальна чисельність постійного населення Луганської області на той же час склала 2 540,2 тис. осіб. 86,0% були городянами, 14,0% — мешканцями села. На Луганщині проживали представники понад 120 етнічних груп, домінуючою етнічною групою були українці — 58% від загалу.

¹ Враховуючи стан поширення освіти в етнічній групі її не можна вважати показовою.

Таблиця 3¹

Етнічний склад Луганської області. 2001 р.

	Чисельність (тис.)	у % до результату		2001 рік % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
українці	1472,4	58,0	51,9	99,3
росіяни	991,8	39,0	44,8	77,5
білоруси	20,6	0,8	1,2	61,4
татари	8,5	0,3	0,4	71,6
вірмени	6,6	0,3	0,1	в 1,7 р. зб.
молдавани	3,3	0,1	0,2	56,2
азербайджанці	3,1	0,1	0,1	в 1,5 р. зб.
євреї	2,7	0,1	0,3	32,2
цигани	2,3	0,1	0,1	67,8
поляки	2,1	0,1	0,1	56,4
грузини	2,1	0,1	0,1	в 1,2 р. зб.
болгари	1,6	0,1	0,1	63,1
німці	1,6	0,1	0,1	79,4

Як бачимо, етнонаціональна ситуація на Луганщині була стабільнішою за ситуацію в Донецькій області. Темпи «розчинення» традиційних етнічних меншин були повільнішими: в середовищі росіян вони склали 22,5%, білорусів — 38,6%, молдаван — 43,8%,

¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

німців — 20,6%, євреїв — 67,8%, болгар — 36,9%. Значно активніше з Луганської області виїздили поляки (відсоток зменшення громади, порівняно з 1989 р. склав 43,6%) та цигани (32,2%). Так само, як і Донецька область, Луганська виступила регіоном, що в значній кількості приймала мігрантів з Закавказзя. Вірменська діаспора зросла в 1,7, азербайджанська — в 1,5, грузинська — в 1,2 рази.

Не менш цікаві, аніж у Донецькій області, етномовні процеси відбувалися і в Луганській. Мовний розкол в середовищі українства тут був не настільки кричущим (україномовні становили 50,4%). Не так різко виглядали й наслідки мовної асиміляції етнічних меншин: на межі двомовності балансували вірмени (44,6% проти 53,4% російськомовних), цигани (51,2 та 40,6% відповідно), азербайджанці (47,9 та 49% відповідно). Впритул до них наближались грузини, серед яких було 57,4% русифікованих. Лишень у середовищі молдаван та нечисленних етносів частка носіїв рідної мови дорівнювала 1/5 частини громади. В середовищі традиційних меншин, так само як і в Донецькій області, хоча й повільніше, розгорталася мовна асиміляція. Привертає також увагу суттєво більша частка тих, хто назвав своєю рідною мовою українську.

Таблиця 4¹

**Етномовна ситуація в середовищі мешканців
Луганської області. 2001 р.**

	Вважали рідною мовою(%)			
	мову власної етнічної групи	українську	російську	іншу мову
українці	50,4	х	49,4	0,02
росіяни	98,2	1,7	х	0,02
білоруси	12,8	5,1	82,0	0,03
молдавани	20,0	7,2	72,2	0,6

¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

болгари	7,5	5,4	86,9	0,2
поляки	3,8	25,7	69,7	0,8
євреї	1,9	3,5	94,5	0,2
вірмени	44,6	1,4	53,4	0,6
тагари	23,7	2,4	73,6	0,2
цигани	51,2	7,7	40,6	0,5
азербайджанці	47,9	2,4	49,0	0,7
грузини	39,2	2,9	57,4	0,4
німці	5,0	6,1	88,8	0,1
решта	20,6	4,9	72,6	1,6

На жаль, дані, що перебувають в науковому обігу, недостатні для ґрунтовних висновків на перспективу. Черговий перепис населення, про нагальність проведення якого йдеться вже кілька років, весь час відкладається з тих або інших причин. Відсутність повноцінного моніторингу швидко змінюваної етнонаціональної ситуації позбавляє науковців можливості провести скільки-небудь зважений аналіз поточного моменту. Втім, минуле, як відомо, не меншою мірою впливає на сучасність, аніж політика «державних діячів», які історію знають вкрай погано.

В історичній ретроспективі Донбас виглядає як регіон, де етнодемографічні процеси найтісніше прив'язані до політичної складової життя держави. Проілюструвати це можна на прикладі Донецької області (див. Таблиця 5). Впродовж радянського періоду українці стало втрачати свої позиції в області: історичний мінімум їхньої чисельності прийшовся на 1989 р. Тоді частка українців впала до 50,75%, зменшившись, порівняно із 1926 р. на 10,86%. Впродовж першого десятиріччя незалежності вони компенсували втрати попередніх років на 6,15%. Водночас звертають на себе увагу значно повільніші, порівняно із росіянами темпи чисельного зростання

громади: порівняно із 1926 р. на 1959 р. абсолютна чисельність українців зросла в 2,09 рази, в 1970 р. — в 2,29, в 1979 р. — в 2,31, в 1989 р. — в 2,37 і, нарешті, в 2001 р. — в 2,42 рази. Зрозуміло, що українська громада, потерпіла під час Голодомору, так і не змогла відновити повною мірою свій демографічний потенціал.

Друга за чисельністю група зберігала тенденцію до зростання в абсолютних і відносних числах впродовж усього радянського періоду: порівняно із 1926 р. загальна чисельність росіян Донецької області зросла в 1959 р. в 3,7 рази (склавши 37,6% населення), в 1970 р. — в 4,4 рази (40,6%), в 1979 р. — в 4,9 рази (43,2%), в 1989 р. — в 5,1 рази (і досягла свого історичного максимуму в 43,65%). На 2001 р., як зазначалося вище, російська громада істотно зменшилася і повернулася до рівня, що відзначався наприкінці 1960-х рр.

Євреї Донецької області, що в 1926 р. становили 2,4% її населення, в повоєнну добу виявляли сталу тенденцію до зменшення як в абсолютних, так і відносних показниках. Врешті на 2001 р. ситуацію в громаді можна означити як демографічний провал: в абсолютних числах діаспора зменшилася в 4,9 рази (8 825 проти 44 014 у 1926 р.); у відносних — більше як удесятеро (з 2,4% у 1926 р. до 0,2% у 2001 р.).

Стала впродовж повоєнних років у відносних числах білоруська меншина різко зменшилася на початку ХХІ ст. Ті самі процеси відбувалися в середовищі молдаван, болгар, поляків, татар, чувашів, узбеків, мордві, литовців, казахів, удмуртів, башкирів, осетинів. Сталу частку в населенні складали латиші, лезгини й корейці. Попри пропорційний приріст ромської громади впродовж ХХ ст. її питома вага в населенні області залишається стабільною.

Можна говорити про зникнення історичного ареалу німців Донеччини: діаспора, порівняно із 1926 р., зменшилася кількісно у 12 (!) разів, у відносних числах — втричі (0,1% у 2001 р. проти 3,05% в 1926 р.).

Окремої уваги заслуговують маріупольські греки — третя за розміром етнічна група Донецької області. З сумом слід констатувати, що її поступ впродовж ХХ ст. позначає стала тенденція до зменшення в абсолютних і відносних числах: причому, якщо зменшення загальної кількості осіб, що назвали себе греками, стало ви-

разним вже наприкінці радянської історії (із кожним наступним десятиріччям громада втрачала понад 6 тис. осіб), то питома вага діаспори в донецькій громаді послідовно знижувалася вже з повоєнного часу.

Таблиця 5¹

**Динаміка національного складу Донецької області
згідно з переписами 1926, 1959, 1970, 1979, 1989, 2001:**

№ п/п	Етнічні групи	1926	1959	1970	1979	1989	2001
	Населення загалом	1837149 100%	4262900 100%	4892238 100%	5150283 100%	5311781 100%	4825563 100%
1	українці	1131769, 61,61%	2368900, 55,6%	2597153, 53,1%	2622553, 50,9%	2693432, 50,75	2744149, 56,9%
2	росіяни	453202, 24,67%	1601300, 37,6%	1987218, 40,6%	2225398, 43,2%	2316091, 43,65	1844399, 38,2%
3	євреї	44014, 2,4%	42500, 0,99%	39962, 0,82%	35476, 0,69%	28135, 0,53%	8825, 0,2%
4	білоруси	12054, 0,66%	63300, 1,5%	77836, 1,59%	75891, 1,47%	76935, 1,45%	44525, 0,9%
5	молдавани	7515, 0,41%	12300, 0,3%	11760, 0,24%	12208, 0,24%	13332, 0,25%	7197, 0,15%
6	болгари	1943, 0,11%		7708, 0,16%	7509, 0,15%	7217, 0,14%	4833, 0,1%
7	поляки	8166, 0,44%		8574, 0,18%	8182, 0,16%	6897, 0,13%	4343, 0,1%
8	греки	98277, 5,35 %	93200, 2,2%	93937, 1,92%	90585, 1,76%	83691, 1,58%	77516, 1,6%
9	татари	9369, 0,51%	24500, 0,6%	26711, 0,55%	25931, 0,5%	25495, 0,48%	19161, 0,4%
10	вірмени	2094, 0,11%		6029, 0,12%	6733, 0,13%	10147, 0,19%	15734, 0,3%
11	цигани	1199,		3436,	4482,	4806,	4106,

¹ // politiko.ua/blogpost/116315; Див. також: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — Москва, 1963. — С.168, 174.; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. — М., 1991. — С.78, 80, 82.

		0,07%		0,07%	0,09%	0,09%	0,1%
12	німці	56094, 3,05%		4824, 0,1%	5502, 0,11%	6333, 0,12%	4620, 0,1%
13	азербайджанці			1732, 0,03%	2788, 0,05%	4316, 0,08%	8075, 0,2%
14	грузини			2390, 0,05%	2723, 0,05%	3779, 0,07%	7171, 0,15%
15	чуваші	265, 0,01%		2305, 0,05%	2486, 0,05%	2636, 0,05%	1293, 0,03%
16	узбеки			984, 0,02%	1189, 0,02%	3138, 0,06%	1244, 0,03%
17	мордва	215, 0,01%		2710, 0,06%	2747, 0,025	3004, 0,06%	1322, 0,03%
18	литовці	781, 0,04%		2270, 0,05%	2097, 0,04%	2217, 0,04%	1359, 0,03%
19	казахи			1175, 0,02%	853, 0,02%	1189, 0,02%	718, 0,01%
20	удмурти			853, 0,02%	1119, 0,02%	1268, 0,02%	613, 0,01%
21	башкири			737, 0,02%	967, 0,025	1118, 0,02%	662, 0,01%
22	латиші	915, 0,05%		1022, 0,02%	1097, 0,025	988, 0,02%	1014, 0,02%
23	марійці			778, 0,01%	876, 0,02%	1097, 0,02%	530, 0,01%
24	лезгини			554, 0,01%	1078, 0,01%	1078, 0,02%	1129, 0,02%
25	корейці			666, 0,01%	791, 0,02%	1072, 0,02%	1124, 0,02%
26	осетини			869, 0,02%	1005, 0,02%	1002, 0,02%	703, 0,01%
	решта	9277 0,5%	56800, 1,3%	8138, 0,17%	8541, 0,17%	11368, 0,21%	15510, 0,38%

Нарешті слід додати таке. Традиційна впродовж усієї історії Донбасу українсько-російська конкуренція виступає визначальним фактором його етнодемографічного життя. Попри те, що український етнос все ще зберігає чисельну перевагу, ситуація в регіоні не лише в тому, що стосується загального ставлення до процесу українізації, а й стосовно питання державного суверенітету є однією з найбільш дратівливих. Потужним чинником гальмування усіх національно орієнтованих програм у регіоні впродовж років незалежності виступає проблема **подвійної ідентичності**, епіцентром генерування якої впродовж усієї новітньої історії і виступає Донбас.

Згідно з даними останнього перепису населення, вздовж українсько-російського кордону історично сформувалася своєрідна дуга, де частка уродженців Росії в населенні значно перевищувала середньоукраїнські показники (Запорізька область — 10,39%, Харківська — 10,64%, Донецька — 11,93%, Луганська — 12,7%, Крим — 18,77% (для довідки: Севастополь — 26,87%)¹). Складаючи в регіоні 56,9%, місцеві українці становлять лише 7,3% від їхньої загальної маси в державі. Натомість росіяни, навіть попри зменшення громади порівняно із даними останнього загальносоюзного перепису, становлять 22% від загального числа росіян України. Їхня частка в населенні області дорівнює 38,2%. Третю сходинку в списку посідають маріупольські греки. Відносно нечисленна громада (77 516 осіб), частка якої сягає 1,6% від населення Донецької області, водночас вона є найбільшою грецькою діаспорою в пострадянських кордонах. Але розрив між 1, 2 та 3-м етносами насправді неспівставний.

Чисельність представників решти етносів, зосереджено перераховувана статистичними джерелами, є далекою від того, аби, враховуючи їх дисперсність, всерйоз говорити про цілеспрямовані державні програми, зокрема створення освітньої мережі національними мовами (білоруси (44,5 тис.), татари (19,2 тис.), вірмени (15,7 тис.), євреї (8,8 тис.), азербайджанці (8,1 тис.), грузини (7,2 тис.),

¹ В середньому по Україні показник дорівнював 7,49%. Цікаво, що в Західній Україні та значній частині Центральної він становив від 1,79 до 3,5%, Київській області — 5,19, Києві — 8,06%. — Див.: Момрик А. «Русский мир» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraje_Naselenna_Sk_hodu_Ukrainy_i; www.ji-magazine.lviv.ua/.../momryk_15_03_1..

молдавани (7,2 тис.), болгари (4,8 тис.), німці (4,6 тис.), поляки (4,3 тис.), цигани (4,1 тис.)¹).

Сучасна етнонаціональна ситуація в Донбасі звично характеризується словами про те, що на теренах регіону проживають представники 133 зі 134 національностей, зафіксованих переписом 2001 р. в Україні. Попри всі політичні реверанси, прийняті за таких обставин, з точки зору державної політики ключовим словом тут є слово «представники». Що ж до загальних тенденцій, що обумовлювали етнокультурний поступ регіону в роки незалежності, важливо розуміти, що картина етнонаціональної взаємодії, порівняно із довоєнним часом, зазнала докорінних змін. Тенденції, що визначають обличчя сучасного Донбасу слід звести до такого:

Етнічну більшість як у селах, так і в містах в історичній ретроспективі становлять українці, однак міра їхнього впливу на правила й форми етнічної взаємодії у регіоні не відповідають питомій вазі. У повоєнні роки сукупний потенціал українців Донбасу суттєво підважувався тією обставиною, що майже половину їх становили *російськомовні* українці.

Феномен виникнення спільнот із відмінною мовною та етнічною самоідентифікацією добре відомий спеціалістам: це і так звані «українці-католики» та «білоруси-католики», і два субетноси маріупольських греків, і сучасні «покручі» російської Білгородщини.

Подібні етнічні групи завжди становлять велике питання для будь-якої держави, що має вирішувати низку проблем, найперше ж дилему, якою мовою їх обслуговувати та давати освіту.

Такі групи внаслідок природно властивої їм дихотомії є «групою підвищеного ризику» в тому, що стосується питань державної безпеки та суверенітету. Будь-яка держава насправді зацікавлена в зникненні таких груп у той чи інший спосіб, занадто вже багато проблем адміністративного і політичного порядку пов'язані із їхнім існуванням. Не менше гарячих голів, які волюють щонайшвидше відділитися від російськомовних українців Донбасу чи то федеративними, чи то державними кордонами, існує в політикумі. Для них завважимо, що в словосполученні «російськомовні українці» ключовим є слово «українці».

¹ // politiko.ua/blogpost116315

Так звані «російськомовні» — ефемерна і найбільш спекулятивна категорія донбасівців, що не має нічого спільного із розмірковуваннями кремлівських керманічів. За цією штучною категорією, що підноситься як певна уявна спільнота, насправді приховуються кілька якісно відмінних складових, переважна більшість яких не природним чином «розчинилася» в Донецькому «плавильному тиглі» (як про це традиційно йдеться), а була послідовно доведена до зникнення, чи була хірургічно видалена з тіла донбасівської спільноти більшовицькою владою.

Це і кволі рештки історичних меншин, що пройшли тривалий час власної доволі драматичної історії в українському Донбасі, залишившись *громадами*, і попри мовну асиміляцію зберігають національну свідомість та потужний потенціал етнозбереження (йдеться передовсім про компактні, селянські за своїм складом, громади маріупольських греків-еллінів та греко-татар¹).

¹ Діяльність Федерації грецьких товариств України, що опікується грецьким просвітництвом, спонсорує науково-дослідні, видавничі та краєзнавчі проекти, налагодила плідні контакти із Грецією, яка в співпраці з Маріупольським державним гуманітарним університетом опікується національно-культурним відродженням громад, дозволяла децю оптимістичніше оцінювати їх перспективи.

Щоправда події останнього часу примушують серйозно знизити рівень позитивних очікувань. Йдеться передовсім про той руйнівний вплив, що спричиняє діяльність сепаратистів на ареал компактного мешкання маріупольських греків. Повідомлення з місць бойових дій насправді шокують. — «Сегодня днем было обстреляно артиллерией, греческое село Гранитное (Старая Карань). Центр, одного из старейших поселений Греков Приазовья, практически разрушен. Дом культуры, который ремонтировался на деньги греческой громады села и меценатов превратился в так называемый "Домик Павлова". Один из односельчан сказал, что центр похож "на картинку из фильма ужасов". Снова хочу обратить внимание на свой предыдущий пост и прошу, по возможности обратиться в официальные международные организации, посольства Греции и Турции для того чтобы эта проблема стала достоянием международной общественности. "Друзья, эта карта в современной ситуации, не просто иллюстрация к ареалам расселения и языковым особенностям греческого этноса Приазовья, это карта трагедии нашего малого этноса. Возьмите карту проведения АТО и все станет понятно (<https://mapsengine.google.com/map/viewer...>). Граница Мариупольского уезда 1779–1807 это фронт, или другими словами, линия размежевания противоборствующих сторон. Посмотрите места и направления обстрелов. Последние, как раз приходятся на самые старейшие греческие поселения Приазовья, основанные с 1779–1780. Староласпа (Ласпи), Гранитное (Старая Карань), Староигнатьевка, Чермалык (Павлополь), Сарта-

Наступні — дисперсне німецьке та єврейське населення, яке не слід плутати із тими нацменівськими громадами, що з'явилися тут в епоху іноземної колонізації. Німецька, менонітська та єврейська громади припинили своє існування впродовж кінця 1930–1940-х рр. Перші дві — внаслідок радянських репресій та депортацій, треті — під час Голокосту та післявоєнної алії.

Спільним для них в пострадянську епоху було прагнення вивратися із замкненого кола перспективи невідворотного етнічного розчинення. Втім, створення національних організацій, що встановили доволі плідні культурні та ділові контакти із колишніми метрополіями, набуття молоддю можливості вчитися за кордоном радше пришвидшили розчинення громад внаслідок масової еміграції.

Суттєво відрізнялося від згаданих вище груп становище представників низки народів і народностей з республік колишнього СРСР, що опинилися тут в часи повоєнних трудових міграцій, на початку 1990-х рр. інтенсивно від'їжджали на батьківщину і нині впевнено крокують шляхом етнічного розчинення.

Окрему і за типологічними і за етнокультурними характеристиками групу становлять представники мігрантів новітнього часу з низки «гарячих точок»¹ і країн третього світу.

Якщо ж додати сюди зростаючу групу мігрантів-транзитерів², складність етнонаціональної ситуації в сучасному Донбасі на тлі

на, Мариуполь, уничтожаются артиллерией с подконтрольной РФ территории. По свидетельствам очевидцев окраины и большая часть Староигнатьевки в руинах, Гранитное — центральные улицы, часть села прилегающая к мосту через реку Кальмиус и северная часть в которой находится компактное поселение Крымских Татар, подвергаются обстрелам и имеют существенные разрушения, Чермалык также находится под постоянными обстрелами. Трагические события, которые произошли в Сартане, и постоянные атаки на Мариуполь — это сегодняшняя реальность Греков Приазовья", повідомляє Саїд Ісмаїлов. (Див.: Саїд Ісмаїлов. "Террористы ДНР уничтожают регион ...newseek.org/articles/2734/766)

¹ Донбас разом із Херсонською, Миколаївською, Одеською областями та Кримом входить до числа мігрантоприймаючих регіонів. Докладніше про міграційні потоки в Донбас впродовж незалежності чит: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — С.211–380.

² Докладніше про проблеми, що супроводжують їх перебування в Україні див.: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — С.203.

його соціально-економічних та соціогуманітарних проблем стане цілком рельєфною.

Назвемо лишень найбільш кричущі з них. Донбас впродовж десятиріч є регіоном екстенсивної економіки. Депресивні вмираючі шахтарські та військові містечка, висока щільність населення на фоні критичної екологічної ситуації, що місцями набуває вигляду екологічної катастрофи, все це дається взнаки в демографічному плані. Починаючи з 1994 р. стало скорочується кількість мешканців Донецька і Маріуполя. 1995 р. з групи великих міст вибув Луганськ, на час перепису 2001 р. з групи великих міст вибув Маріуполь, Донецьк втратив статус міста-мільйонника. В січні 2010 р. в ньому мешкали 968 тис. осіб¹. Другою визначальною демографічною тенденцією є прискорене старіння регіону. Із врахуванням більш раннього виходу на пенсію (через шкідливість низки виробничих процесів) це лягає важким тягарем на державний бюджет. У 2009 р. коефіцієнт смертності в середовищі міських/сільських мешканців в Луганській області становив 16,4/19,9, в Донецькій — 16,5/19,5, при середньому в Україні 13,7/18,9. Тут варто зауважити, що в Україні є регіони, де темпи вимирання села більші і сягають, чи навіть перевищують показники сіл Донбасу (Сумська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Кіровоградська області). Але ніде на решті території України такими темпами не вмирає місто. Донбас впродовж років незалежності стало втрачає населення, причому Луганська область (разом із Чернігівською та Сумською) є безперечним лідером у цьому процесі. За 1990–2010 рр. вона втратила 555,5 тис. мешканців (понад 18% від загалу). Втрати Донецької склали 872,5 тис. в абсолютних числах, що поставило її на другу сходинку, до групи областей, втрати яких становлять від 14 до 18% населення. Донецька область перебуває в групі областей із критичною (понад 50 на 1000 населення) захворюваністю на ВІЛ. В 2007 р. цей показник

¹ Прибиткова І. Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. — У 2 т. — Т.1: Аналітичні матеріали. — К.: 2011. — С. 107–108.; Національний склад та рідна мова населення Донецької області. — Головне управління статистики у Донецькій області. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://donetskstat.gov.ua/census/census.php?ncp=11&ncp1=6>

сягнув 82,7 (вищим він був лишень у Миколаївській області — 96,6)¹. Власне, саме колосальні проблеми у виробничому житті та соціогуманітарній сфері є підосновою сьогоденного конфлікту на Сході України.

Водночас, разом із м. Київ, Київською та Дніпропетровською областями Донецька входить до групи регіонів, що формували понад 60% торгового обороту України в 2008–2009 рр. На жаль, промисловості Донбасу традиційно властиві разючі диспропорції, зокрема й моногалузева експортна спеціалізація (понад 60% експорту складає продукція металургійної галузі)². Від'ємним є й сальдо в сфері експорту/імпорту послуг (5,6% та 7,3% відповідно). Пріоритетною галуззю іноземних інвестицій до останнього часу були металургійна галузь у Донецькій, хімічна й нафтохімічна промисловість у Луганській області³. Левову частку закордонних інвестицій складає тут російський капітал. Якщо ж урахувати, що Росія, відповідно, була й залишається основним споживачем виробленої в Донбасі продукції, цілком зрозумілими стають заяви керівництва нашого північно-східного сусіда щодо державних інтересів Росії в південно-східних і південних регіонах України. Проекти «Новоросія» та «Східна (російська) весна» під гаслом захисту прав росіян на перевірку виявляються матеріалізацією прагнення за будь-яку ціну убезпечити бізнес-інтереси російських фінансово-промислових груп та оборонної галузі, суттєво прив'язаних до українських підприємств-постачальників.

Гострота нинішнього протистояння має й внутрішні причини, зокрема обумовлюється тим, що Донбас завдяки геополітичному розташуванню, виробничому та демографічному потенціалу, відіграє роль одного з ключових політичних плацдармів, що суттєво

¹ Момрик А. «Русский мир» вмирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraje_Naselenna_Skhodu_Ukrajiny_i; www.ji-magazine.lviv.ua/.../momryk_15_03_1..

² Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія. — К.: НІСД, 2010. — С.271.

³ Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія. — К.: НІСД, 2010. — С.275.

впливає на формування конфігурації центральної влади. Чисельний місцевий електорат — ласий шматок загальноукраїнського електорального «пирога». Дана обставина виявлялася вирішальною впродовж останнього десятиріччя української політичної історії. Донбас, власне, перетворився на вотчину ПР, що паразитувала на так званій проблемі захисту прав росіян і російськомовних. Вироблена політтехнологіями схема «двох Україн» тиражувалася в середовищі донбасівських виборців особливо агресивно і, слід визнати, отримувала значну підтримку регіональної спільноти (що власне не є новим в українській історії явищем). Втім наполегливість, із якою безвідповідальні політики протиставляли останнім часом регіони, насправді вражає.

Навіть визнання природно властивих регіонам етнокультурних властивостей під час передвиборчих кампаній перетворювалося на акт виснажливого самобичування. Вигуки на кшталт «мусимо визнати неприємний факт: **ми РІЗНІ!** Не погані, не добрі, не дурні, не розумні — просто різні! Маємо різне світосприйняття, іншу ментальність, бачення Добра і Зла», — стали нормою політичного дискурсу. «Ми різні» звучало так, начебто факт електоральних відмінностей сам по собі був міною під національною державністю. Маніпуляція політтехнологів полягала в тому, що звичайне для демократичних країн *право обирати* підносилося як загроза державній безпеці. В той час, як у будь-якій країні на останньому турі виборів першої особи держави завжди обирають поміж двома кандидатами, лише в нашій політтехнології «наловчилися» перетворювати цей вибір на щось екстраординарне, майже цивілізаційне. Така сама практика в Італії, Франції, Німеччині — врешті, усюди. Лишень в Україні це «означає» боротьбу між «двома Українами»!

Прикінцеві нотатки

Концептуальне осмислення місця Донбасу в історії України та Росії, як і ролі в ній етнічного чинника, що називається, на часі. Якщо російські історики під тиском офіційного Кремля вже визначилися із власними підходами і не мають в загальній своїй масі намірів відхилитися від нині вже академічного концепту «Новоросії»¹ (справа лишень за селекцією фактичного матеріалу, підходящого для його ілюстрації), завдання, що постали перед вітчизняними дослідниками, видаються значно більш суперечливими і, по правді, цікавішими. Розмаїття вже існуючих історичних, культурологічних, політологічних, етнологічних як вітчизняних, так і зарубіжних підходів надає широке поле для узагальнень та плідної наукової дискусії.

На жаль, Донбас багато чого системоутворюючого не мав у своїй доволі молодій з огляду на всесвітній історичний процес історії. В цьому сенсі його сучасні соціогуманітарні та соціально-економічні проблеми можна порівняти хіба що з проблемами, з якими стикаються молоді спортсмени на схилі своєї спортивної кар'єри, особливо ж — кар'єри, що завершилася передчасно. Донбас наче дитина, що провела свої дитинство і юність у ДЮСШ під жорстким і вимогливим наглядом тренера, знала лишень виснажливу роботу, все життя якої було «заточене» на результат будь-якою ціною. Вона важко працювала коли її однолітки відвідували загальну, музичну і художню школи, бігали на перші побачення, насолоджувалися відблиском багаття в таборах, відвідували концерти, отримували перший трудовий досвід. Досвід першого поцілунку, вдалої соціалізації пройшов повз цієї дитини. І от, коли

¹ Коли колонізатори не можуть обґрунтувати свого права на територію першістю освоєння, вони розвивають ідею вищості їхнього внеску в її освоєння (економічне культурне і т. і.). Саме в такий спосіб і народилася переважна більшість дискурсів, які теревеняють про винятковий внесок росіян у освоєння Південної України, Донбасу тощо. Поза цими дискурсами на загал лишаються справжні причини, що унеможливили освоєння територій власними силами «тубільців».

після, скажімо травми, далі жити в такому темпі вона не могла, з'ясувалося: освіти нема, друзів нема, роботи нема і нічого іншого, окрім як жити в шкільному гуртожитку та працювати м'язами, вона не вміє. Подібну драму внаслідок занепаду вугільної промисловості останні 23 роки переживає Донбас, «заточений» радянською індустріалізацією під одну — на той час доволі важливу галузь виробництва. Переживає, слід визнати, без скільки-небудь відповідальної зацікавленості з боку Києва.

Втім, не ті аспекти історії, яких Донбас *не мав*, порівняно із західноєвропейськими взірцями, справили визначальний вплив на його обличчя та пакет проблем, що супроводжують сьогоденне існування регіону. Сучасні його болі обумовлюються передовсім тим, що Донбас *«мав»*. А мав він радянський період своєї історії — неспівставний за гіркотою і неподоланний за наслідками етап дихотомічних за своєю суттю мутацій: звитяг трудового героїзму та рабського позаекономічного визиску, висот людського духу та масового «стукацтва», спалахів творчого прозріння і болота масового неучтва, показного інтернаціоналізму і депортацій та репресій за етнічною ознакою. Всі решта згадуваних інформаційним простором проблем, і «типаж мешканця краю — образ заробітчанина, людини, що не має власної історії і традиції, сталих гуманістичних цінностей, особи, що була налаштована ставити матеріальні цінності понад ідеальні та духовні, що створює навколо себе певну маргінальну культуру», і «патронально-клієнтальні відносини», і «колективний страх перед змінами тих суспільних відносин, що склалися», і «латентні» та «субнаціональні ідентичності» і т. д. і т. і. — все це похідні радянської минувшини Донбасу, повноцінне осмислення яких є справою майбутнього.

Викладений нами вище фактичний матеріал, однак, є цілком придатним для кількох принципів висновків:

Проблеми, що генерує сьогоденний Донбас у ході процесу новітнього українського націотворення вочевидь не обмежуються його «історичними» хворобами, про які вже не одне десятиліття нагадують провідні інтелектуали світу. Не зайвим буде згадати застереження Е. Сміта про те, що «сучасні сепаратистські етнонаціоналізми, хоч якого вони походження, прагнуть незалежності

або відокремлення од відносно нових держав, чії кордони ... є частиною колоніальної спадщини. Головним джерелом їхнього невдоволення є багатоетнічна природа й хитка легітимність самої постколоніальної держави. Оскільки за каталізатор повстання в більшості випадків правлять економічні нарікання, бо нова держава не спромагається виконати своїх обіцянок або надає привілеї певним етнічним спільнотам і категоріям коштом інших, то сама природа постколоніальної держави створює головні передумови, які можуть спонукати до відокремлення»¹.

Не позбавлені доречності й розмірковування Г. Куромії, який нагадував: «Коли радянська імперія розпалася, Донбас одразу став найпроблемнішим регіоном для Києва. Справа навіть не в тому, що Донбас має дуже значну частку російськомовного населення чи дуже зрусифікований мовно та культурно. Хоч як би Київ не намагався розбудувати націю, Донбас діяв як антистолична козацька земля, що чинить спротив цій розбудові. Це створює трохи іронічні політичні труднощі для Києва, бо теперішнє національне відродження засновують на козацькому міфі, а Донбас у такому разі видається “найукраїнськішим» з усіх регіонів України»².

Останнє зауваження науковця в контексті загальної лінії написаної ним історії Донбасу — «історії не націй і не націоналізму» — виглядає найбільш наближеним до квінтесенції історичного шляху Дикого Поля — українського Донбасу. Мається на увазі своєрідний культ вольниці, чи то — **непідвладності будь-якій владі**, який впродовж століть продукується Донбаським середовищем, і який неодноразово втілювався тут у жорстокі козацько-селянські повстання та, врешті, наймасовіший в масштабах світової історії анархістський рух під проводом Н. Махна. У цьому історичний контекст Донбасу значно ближчий до історичного контексту запорозького козацтва, аніж Дикого Заходу, співвіднесення із яким робить неможливим соціально-економічна складова розділених простором і часом процесів колонізації.

¹ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — С.140.

² Куромія Г. Назв. праця. — С.478.

Слід наголосити, що як і в історії козацтва, так і в історії Донбасу прагнення «непідвладності» зіграло злий жарт із його носіями. В поєднанні із правовим нігілізмом, соціальною апатією та суспільно-політичною неписьменністю сучасних мешканців Донбасу жага не перебувати ні під чією владою, доволі кумедно, але від того — ще більш загрозливо матеріалізувалася у псевдореферендумах. На жаль, при всій своїй «оперетковості» ці акти «народного волевиявлення», в основі яких перебуває наївна впевненість у тому, що Донбас може існувати як самодостатня адміністративно-територіальна одиниця поза будь-яким державним дискурсом, перетворилися на потужний фактор не лише знищення українського суверенітету, а й на важіль руйнації світоустрою, усталеного після Другої світової війни.

Тим часом бажання спростити ситуацію і в будь-яку ціну довести право на домінування чи то українців, чи то росіян в Південній Україні загалом, Донбасі зокрема, не йде на користь авторським концепціям, а що, найсумніше, на користь осмисленню доволі складної суспільно-політичної ситуації та її гармонізації.

Двомовність в працях років незалежності на загал фігурує як жупел русифікації і як синонім відсутності національної свідомості. Останнє твердження, як засвідчують події останніх місяців, не пройшло перевіркою практикою: етнічні росіяни та етнічні українці стоять по обидві сторони умовних і явних барикад, розділених ідеями Майдану і «русского мира». Всі обставини феномену народження модерної української нації, складовою частиною і кривавим шляхом якої стала так звана «Східна (російська) весна», багатовимірні і на повне з'ясування їх знадобиться час. Щодо причин і певних особливостей процесу, свідками якого всі ми є, слід зауважити таке.

Історія формування етнонаціонального складу Донбасу відіграла непересічну роль у сьогоденній гостроті ідейного і збройного протистояння на Сході України. Постійне населення регіону усталилося найпізніше від решти історичних областей. Більше того, це регіон, в якому лишається доволі високою частка жителів, що є мігрантами в першому поколінні. Власне, гострота етнополітичної ситуації в Донбасі обумовлюється не стільки двомовністю регіону

як такою, і не історично вже звичною російсько-українською культурною конкуренцією, скільки високою часткою населення, що не має ментальної прив'язки до землі, на якій живе. Мігранти в першому поколінні становлять величезну проблему для будь-якої країни: не випадково в розвинених країнах розроблені і послідовно втілюються в життя довгострокові програми соціалізації мігрантів, що, однак, не убезпечує їх від сплесків етносоціального протистояння та громадянських конфліктів на цьому ґрунті. В Радянському Союзі трудова міграція не вважалася соціальною проблемою. Вільний обмін трудовими ресурсами, цілком природний в умовах авральної розбудови тих чи інших регіонів і галузей виробництва, підносився як передвісник нового етапу соціально-економічних відносин. На проблеми, що продукувала масова міграція в соціальній, демографічній, культурній царинах не зважали. Останні перетворилися на проблему вже в пострадянські часи, коли у низці кровопролитних конфліктів, що спалахнули в пострадянських республіках Закавказзя та Середньої Азії, унаочнилася їхня вибухонебезпечна деструктивна суть. На жаль, Україна не зробила в той час правильних висновків з гіркого досвіду колись братніх республік. Політикум країни, наче мантру, повторював тезу про відсутність етнонаціональних конфліктів та етнокультурної конкуренції в Україні. Тим часом проблеми не зникали, а лише консервувалися.

На жаль, у діючої української влади впродовж усього періоду незалежності хронічно «не доходили руки» до цієї проблемної ділянки державного господарства. Нині — маємо, що маємо. Вимираючі шахтарські та промислові селища перетворилися на звичну «окрасу» етнокультурного ландшафту Степової України. Попри розпачливі зойки про вимирання так званого «русского мира» мало хто дійсно усвідомлює всю суперечливість і неоднозначність етнокультурних процесів, що там відбуваються. А тим часом проблема подвійної ідентичності в Донбасі, як ніде в Україні, набула загрозливих масштабів. Варто погодитися з думкою А. Момрика про те, що «практично всі, хто за часів СРСР визнавали себе росіянами, насправді були ними лише частково. Практично ж, як свідчили соціопитування, більшість з них була народжена в україно-російських

сім'ях, або перебувала в змішаному шлюбі»¹. Так само має рацію й наступне його зауваження: «Покоління дідів, яке розмовляло українською на Сході вимирає, а на зміну їм приходять російськомовні онуки. Звісно, вони знають українську мову навіть краще, ніж їхні батьки, однак вона не є їм рідною, а — вивченою, навченою. І хоча ми маємо українську міську культуру в Чернівцях, Львові, Луцьку чи Рівному, однак сумніваюся, що в найближчих поколіннях вона запанує у великих мегаполісах, іншими словами, в наших містах-мільйонниках»².

Донбасу це стосується передовсім. Ще більш складною з часом стає не лише проблема подвійної самоідентифікації російськомовних українців, а й проблема самоідентифікації мовно асимільованих меншин. Проілюструвати її можна на прикладі сімейної історії автора цих рядків: візьмемо для прикладу материнську лінію. Дідусь і бабуся були чистокровними білорусами, що переселилися до Сталіно в епоху колективізації. Тут вони народили сімох дітей, шестеро з яких створили власні родини, жоден не побрався із білорусом. Серед подружніх партнерів дітей переважали росіяни. Онуки білоруських переселенців на загал мали у паспортах відзначку «росіянин», хоча властиво добре пам'ятали, що дід із бабою — гомельські білоруси. Переважна більшість із них побралася із такими само «росіянами», у пам'яті яких доволі чітко закарбовані згадки про дідусів і бабусь — поляків, євреїв, греко-татар (урумів), татар, українців. Цікаво, що правнуки білорусів створили родини не лише із традиційно «росіянами», але й із індусом, американським німцем та американським українцем (!). Отже, чимдалі питання самоідентифікації для нащадків чистокровних білорусів перетворюється на невіршувану проблему. Наважуся стверджувати, що вона незмінно складна для всіх мешканців донбасівських робітничих селищ. Але неспівставно складнішим і відповідальнішим в контексті висловленого вище є завдання державної національної політики, що полягає в адекватній інтерпретації окресленої ситуації та створенні

¹ «Русській мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/

² Там само.

умов для інтеграції специфічної регіональної ідентичності до загальноукраїнського контексту.

Мовна русифікація в історичній ретроспективі виглядає як магістральний напрямок розвитку етнокультурних процесів у регіоні. Найбільшої потужності вона набула саме в радянський період. Зміни, що відбулися в середовищі донбасівської, на той час ще багатонаціональної, спільноти були лишень віддзеркаленням загальносоюзної тенденції, що врешті спрямувала природні процеси етнокультурного відтворення та взаємодії неприродним шляхом. Мутація ця, слід зауважити, зачепила всі без винятку етнічні складові СРСР, включаючи й росіян.

І в Російській і в радянській (за винятком короткого проміжку 1923–1935 рр.) імперіях росіяни розглядалися як системоутворююча етнічна спільнота, а російська мова — як свого роду «цемент», що утримував імперські конструкції. В добу запровадження обов'язкової початкової, згодом — семирічної та середньої освіти радянській імперії вдалося досягти найбільшої міцності цього «цементу» та його максимального поширення в решті етнічних громад. Підносячи це як епохальні перемоги більшовицької влади на культурному фронті, Кремль не зважав на той очевидний факт, що культурний рівень носіїв нової радянської масової культури, в Донбасі зокрема, м'яко кажучи, був неспівставний із зразками культури часів імперії Романових. Масовість підміняла якість. Втім, якість, як таку, тим більше в культурі, замінити нічим неможливо. Видаючи факт мовної асиміляції низки етнічних спільнот та засвоєння (часом механічне) ними зразків штучної радянської масової культури на рівні повсякденного життя за утворення якісно нової етнокультурної спільноти «радянський народ», теоретики КПРС видавали бажане за дійсне. Хибність їхніх теоретизувань унаочнилася в епоху розвалу СРСР, зокрема в маятникову поверненні низки етнічних спільнот «на висхідну» (народи Сходу, Сибіру та Далекого Сходу, Дагестану, цигани та ін.) і відновленні в новому історичному контексті *традиційних моделей* етнічного відтворення. Не менш болючим і гіпертрофовано контрверсійним процес пошуку нових шляхів етнічного розвитку був у середовищі росіян, які навіть після розвалу СРСР не отримали *свободи вибору* власного шляху і, як і

сімдесят років радянської влади, знов затиснені в прокрустове ложе імперської доктрини. Сучасний етап є насправді вирішальним для росіян як нації, в цьому ми цілком згодні із І. Чубайсом. Втім, руйнівна енергія, що його супроводжує, надто дорого обходиться Україні.

Отже, процеси, що нині відбуваються на Сході України, є нічим іншим, як відлунням тектонічних зрушень у тілі так званих радянських соціалістичних націй, що консервувалися й пригнічувалися впродовж понад 70-ти років радянської історії та 23-х років тернистого шляху суверенізації.

Українці нині виходять на чергове коло націотворення. Те, чи зроблять вони врешті цивілізаційний вибір, багатократно унеможливлений впродовж останніх принаймні двохсот років, визначатиме перспективи українців як нації, України як держави. Безумовним ускладнюючим фактором є та обставина, що аналогічні процеси (хоча й інші за змістом та формою) відбуваються нині в російському суспільстві, зчавленому лабетами сьогоденної державної доктрини, яка з одного боку, є спадкоємицею міфологеми «братської дружби народів» як системоутворюючого фактору збереження цілісності РФ, з іншого, потужно генерує новий стратегічний глобалістський проект, що живиться низкою націоналістичних російських концептів, найбільш потужним з яких є ідея «русского мира».

Етнонаціональна структура Донбасу в своєму сучасному вигляді усталася в другій половині ХХ ст. Сутність етнонаціональних процесів у регіоні обумовлювалася російсько-українською культурною конкуренцією, підтримуваною, ба більше — провокованою радянською владою. Постійні "довливання" населення та його надзвичайна рухливість стали підосновою того, що мешканці Донбасу виявилися найбільш податливими до засвоєння широко пропагованого міфу про виникнення нової історичної наднаціональної за своєю суттю спільноти — «радянського народу». У часи незалежності його почала заступати регіональна свідомість. «Донбас» — уявна спільнота, про яку свого часу говорив Г. Куромія, поволі перетворювалася на впливовий фактор політичного життя країни і досягла піку своєї ваги за президентської каденції В. Януковича.

Етнонаціональний фактор у ній набув специфічної конфігурації, вміло моделювався і використовувався політтехнологами для маніпуляцій електоратом.

В умовах звичної вповодж останніх десяти років протидії «регіон — центр» і, відповідно, боротьби за контроль над місцевими виробничими ресурсами та бюджетними потоками, а також суперництва між територіями всередині регіону за право домінувати в ньому, склалися конкуруючі групи інтересів. Втручання в цей складний і доволі заплутаний пасьянс із кількома великими гравцями та безліччю малопомітних і малознаних до недавнього часу «діячів» суспільно-політичного та соціально-економічного життя регіону зовнішнього фактору справило детонуючу дію. Протиставляючись київській владі і граючи на межі фолу у вірнопідданість Москві, вони, як це не здаватиметься алогічним, поступово підвищували свої політичні рейтинги. В будь-якому випадку перспективи цієї тривалої в часі епопеї виживання «останнього авторитету», із яким можна буде домовлятися щодо умов подальшої інтеграції Донбасу в суспільно-політичне тіло оновленої України, жодним чином не пов'язані із національним питанням.

Стрімко змінювані події «русской весны», що супроводжувалися агресивною пропагандою російських ЗМІ, попервах дезорієнтували не лише мешканців Донбасу й України, а й «видавших види» європейських експертів, що, здавалося б, «набили руку» на етнонаціональних конфліктах кінця ХХ — початку ХІХ ст. Чимдалі, переважно вітчизняним дослідникам, ставала зрозумілою неспроможність не те що проаналізувати, навіть описати події на Донбасі за допомогою усталених позитивістських термінів та схем. Втиснути всю феєрію подій «русской весны», а тим більше літа й осені, що прийшли їй на зміну, в парадигму російсько-українського конфлікту, а тим більше — громадянської війни не було ніякої можливості. На перешкоді цьому стояли об'єктивні неспростовні факти: симетричне представництво росіян та українців як у стані сепаратистів (в російській інтерпретації — «повстанців» та «ополченців»), так і захисників українського суверенітету (в російській інтерпретації — «київської хунти»); катастрофічна нестача «ідейних» захисників ідей «русского мира» в середовищі власне донбасівців. Остан-

ню обставину впродовж кількох місяців вже не приховує й офіційне російське інформаційне середовище, змушене визнати, що більшість «ополченців» становлять найманці, як громадяни Росії, так і низки країн світу.

Так звана «східна (російська) весна» стала часом, коли раніше замовчувані, відтерміновані, забалакувані негаразди вирвалися назовні в найбільш страшній і відразливій формі. Ідеї «русского мира» стали каталізатором громадянського протистояння попри те, що не мали жодного стосунку до дійсних проблем і прагнень населення Донбасу. Власне, аморфність тогочасної позиції населення стосовно подій на Майдані та анексії Криму вкупі із конформізмом місцевих правлячих еліт дозволили зовнішнім силам, апелюючи до гасел захисту прав росіян, розв'язати і очолити повномасштабний громадянський конфлікт. Попри віртуозно створювану російськими мас-медіа картинку тотальної підтримки російської інвазії, ідеї «русского мира» в Донбасі чимдалі більше гальмують, оскільки є штучним політичним концептом. Звести всю широчінь суспільно-політичних і культурних викликів, що постали перед регіональною спільнотою в контексті процесу українського націотворення, до банального питання утисків російської мови не вдається. Попри вагомість російського фактору у Донбасі, історія формування його етнонаціонального обличчя і, відповідно, сьогоденної етнополітичної ситуації, ним не вичерпуються.

Відкрита, більше того — озброєна, форма протистояння, яку ми нині бачимо на Сході України, власне, включає всі найбільш актуальні політичні чинники постреволюційного буття: і боротьбу місцевих еліт за збереження своїх позицій; і намагання сусідніх держав зміцнити свій геополітичний вплив за рахунок «національної» карти, і банальну соціокультурну невідповідність місцевого населення викликам, що перед ним постали в контексті так званої «гібридної» війни. Провідну роль у цьому відіграє Росія, що під прикриттям «захисту росіян» намагається знищити українську державність як таку. Слід нарешті визнати, що українсько-російське пограниччя, що пролягає через Донбас, є «прогавленим» фактором державної безпеки. Висновки із нинішньої політичної ситуації мають бути зроблені державним керівництвом і щодо решти етно-

контактних зон України, аби забезпечити їх від спалахів природно властивих їм сепаратистських настроїв. Не менш серйозні висновки мають бути зроблені й щодо етнонаціональної політики як такої.

Без перебільшення можна стверджувати, що події весни — літа 2014 р. стануть відправною точкою переосмислення не лише доктринальних засад державної політики в Україні (національної, зокрема), а й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців чим далі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Поодинокі голоси про те, що існуючі концепції з великими застереженнями можуть бути застосовувані для аналізу етнополітичної історії України та її сьогоденної етнополітичної практики, на загал нині замінюються цілковитою безпорадністю західних науковців підвести наукове підґрунтя під ті суспільні процеси, що охопили Україну та Росію. Жодна з існуючих теорій націй і націоналізму не спроможна повнотою охопити всю складність сьогодення.

Справа в тому, що всі вони розроблялися на прикладі національних і державних організмів, що попри всі перипетії своєї внутрішньої та загальної історії, розвивалися *природним шляхом*. Історія української державності та української нації відрізняється від них принципово. Українська нація і українська державність вкотре заходять на чергове коло на своєму шляху націотворення, що неодноразово переривався під впливом зовнішньополітичних факторів у різні історичні епохи. Так було в епоху Богдана Хмельницького, впродовж східноєвропейської «Весни народів», на межі 1920–1930-х рр. у опанованому більшовиками Харківському субцентрі влади. Жоден із попередніх шансів Україна не змогла використати повною мірою. Власне, ця принципова відмінність, яку не спроможна досягнути західна соціологія, що не стикалася з подібною проблемою, і стала відправною точкою формування висловлювань на кшталт Україна — «failed state».

Наші західні колеги не розуміють повною мірою, яких неправних втрат зазнала Україна, пройшовши через горнило радянської історії. Йдеться навіть не про величезні гуманітарні та соціальні втрати, що вона принесла на вівтар більшовизму, йдеться

передовсім про ті глибинні мутації всіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Наслідки цих мутацій на прикладі Донбасу видні найбільш виразно, втім, вони властиві більшою-меншою мірою всім історичним регіонам України і ще довго даватимуться взнаки. Одне зрозуміло — за допомогою самих лише кліше «нації», «націоналізм», «національні меншини» тощо усієї складності етнонаціональної ситуації в Україні описати, тим більше — проаналізувати, неможливо.

Усвідомлення цієї, без перебільшення, життєвої потреби сучасного українського суспільства як істориками, так і політиками, власне є передумовою вироблення дієвих інструментів спочатку протидії руйнівній інформаційній агресії східного сусіда, а згодом — і вироблення конструктивної власної державної доктрини. Перше з названих завдань набуває особливої актуальності саме в контексті теорій націй та націоналізму. Нині внутрішньо— і зовнішньополітичні позиції України значною мірою поставили перед загрозою саме внаслідок контрверсійності державних доктрин. Росія та СРСР виступають в історичній ретроспективі як антиверсії національних держав: з якісно відмінними від загальнопоширених у цивілізованому світі механізмами збереження територіальної цілісності, соціальної мобілізації, суспільно-політичними стратегіями. Сучасна Росія виявилася прямою спадкоємицею СРСР в такому широкому сенсі, можливість якого мало хто з аналітиків міг припустити. Трансформувавши ідеологему «пролетарського інтернаціоналізму» в ідею «руського мира» і давши їй опертя на потужну модифіковану версію варварського капіталізму, Кремль, власне, заклав міну уповільненої дії під будівлю сучасного взаємозалежного світу, в якому російські громади імплантовані в практично всі державні організми світу. Україні, що першою стала на шляху просунення стратегії перетворення Росії на центр світової політики, треба думати над тим, що можна протиставити доктрині «руського мира», аби саме тим створити міцні підвалини громадянського миру всередині країни. Допоки це питання відкрите — конфлікт ментальностей, а отже — і «двох Україн» — не вичерпаний. Тим більше, що частка населення України, яку безумовно буде намагатися використовувати

Росія в своїх стратегічних планах, є доволі суттєвою: це і покоління, свідомість яких формувалася в концепті «радянського народу», і російськомовне населення з розмитою етнічною свідомістю, і низка етнічних меншин.

На часі розробка довгострокових соціальних адресних програм. На часі усвідомлення того факту, що представники тих понад 130-ти етносів, про які постійно йдеться в аналітичних та наукових публікаціях, живуть у різних соціальних реальностях: громад, що існують як повноцінні етнічні спільноти, небагато; ще менше громад, що стали на шлях громадської самоорганізації. Переважна більшість мешканців Донбасу, хоча й має відмінну від українців позначку в паспорті, існує поза національно орієнтованими дискурсами. Окрему стратегію українська держава має також здійснювати до повсякчас зростаючої категорії мігрантів у першому поколінні, аби в перспективі не мати у стосунках із ними та їх нащадками проблем, аналогічних тим, що існують нині в Східній Україні. Стосовно них слід було б повернутися до питання про ужорсточення правил набуття українського громадянства. Ще більшу увагу слід звернути на законодавчу базу соборності української держави, чітко прописавши в ній суб'єкти права самовизначення. Очевидно цілком слушною є думка М. Джемильова про те, що право на самовизначення можуть мати лише корінні народи, а не переселенці з внутрішніх областей Росії.

Для дослідження й опису поточних подій треба буде шукати нові підходи і нову мову, спроможну адекватно відобразити суть ментального протистояння «двох Україн», пам'ятаючи, що основу їхньої різності становить не відмінність національно-мовних матриць, а застарілі занедбані соціально-економічні проблеми стагнаційних регіонів. Регіональний шовінізм був притаманний «двом Українам» завжди, на ньому й паразитував увесь політичний істеблїшмент: як правляча коаліція, так і опозиція. Йї одна й друга опікувалися лише своїми особистими інтересами, ментальні відмінності регіонів вони використовували як шлях до влади та інструмент її збереження. Саме через те нині вже доживаюча останні свої дні так звана політична еліта дбала не про зближення «двох Україн», а про поглиблення розколу поміж ними. Їхні старання не лишилися

марними: «холодна війна» ідей, вміло використана зовні, переросла в справжню війну; безневинне на перший погляд «плакатне» політичне заробітчанство перейшло в свою вищу форму — «воєнне наймитство». В окреслених умовах цивілізаційне завдання України в ближчій перспективі полягає в тому, аби перевести НАСЕЛЕННЯ на інший рівень свідомості і перетворити його в НАРОД/НАЦІЮ.

Ситуація, що нині набирає обертів на Донбасі, і симптоматична і повчальна водночас. Власне, це історія про «нашу загальнонаціональну кричущу відірваність від власного коріння». Висловлені Оленою Степовою з приводу виходу в світ книги О. Чупи «Бомжі Донбасу», ці слова цілком придатні для характеристики суті сьогоденного суспільно-політичного конфлікту в донбасівській спільноті, що стоїть перед цивілізаційним дороговказом і намагається зробити вибір. На жаль, вибір цей робиться спільнотою, що надто мало знає про свою реальну історію. Історією «зовсім не обов'язково пишатися, але знати її начебто необхідно, одвічне питання «хто ми і куди йдемо» ще ніхто не скасував»¹. Натомість попри, здавалося б суттєву історіографію, історія Донбасу на загал лишається «історією фабрик і заводів», а не історією народу, його страждань і звитяг. Ми цілком солідарні із думкою Т. Водотики що нині «...саме населення, люди Півдня України (і не так села, як міста на кшталт Одеси) мають бути у фокусі дослідження як носії особливих рис»². Це слушне зауваження ще більшою мірою стосується Донбасу, що фактично впродовж останніх трьох століть залишається фронтиром, зоною боротьби й конкуренції різних цивілізацій, етнічних культур, домодерного й індустріального не лише в сфері виробництва та матеріальної культури, а й свідомості людей. Справа ж бо не в тому, що нинішня суспільно-політична ситуація вимагає чергового «в пожежному порядку» здійсненого перезавантаження свідомості населення, а в тому, що переважна більшість складових «канонічного» образу Донбасу є міфологемами, що мало співвідносяться із реальністю.

¹ <http://dusia.telekritika.ua/smotrovaia/26582/>

² Водотика Т. Південні та східні губернії України як соціальний фронтир: до постановки проблеми // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. — Т.1. — К., 2014. — С.95.

Нині існування певної регіональної ідентичності, власне, не викликає заперечень не лишень стосовно Донбасу¹, а й решти історичних регіонів України. Однак, регіональна ідентичність Донбасу не сформувалася, всупереч затвердженням стереотипам, а *формується*. Вона не є константою, як і будь-яка уявна спільнота. Те, що ми бачимо нині — не більше ніж маркер певної обмеженої в часі субстанції і постійно змінюване віддзеркалення світу, який постійно змінюється. Причому події, що нині розгортаються у регіоні, без перебільшення, стануть для Донбасу своєрідною Голгофою, на якій він, або народиться для нового життя, або втратить таку можливість. Нині важливо говорити не про недоліки певної регіональної ідентичності (вони є у всіх), а про діагностику та прогнозування її реакції та ті чи інші виклики.

Не міжетнічний конфлікт, «не історично-міфологічний дискурс, а колективний страх перед змінами тих суспільних відносин, що склалися»² є причиною загострення до певної міри латентної донбаської ідентичності та обставин суспільного конфлікту, що його супроводжують. Водночас слід наголосити: етнонаціональний компонент у етнічно індіферентному Донбасі є лишень *інструментом* вирішення певних геополітичних завдань. Причому, інструментом (на щастя України) — неправильно підібраним. Звідси і «загрузання» ідей «Русской весны» і все більш виразне витверезіння мешканців Донбасу.

Найбільш актуальне питання, над яким доводиться нині «ламати голову» й вітчизняним, і зарубіжним експертам, полягає в тому, як поєднати непоєднані гасла захисту прав російськомовного Донбасу із тим, що переважна більшість воїнів та добровольців, що протистоять російським найманцям, а віднедавна — й кадровим російським військам, є російськомовними та етнічними росіянами.

Ті процеси, що доволі інертно розгорталися в українському суспільстві впродовж років незалежності, під впливом небезпеки

¹ Про регіональну ідентичність Донбасу див., приміром: Пашина Н. Етновний чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент. — 2005. — №1. — С.24–34.

² newzz.in.ua/.../1148853452—donbaska—identich

державному суверенітету набули потужного імпульсу і чимдалі пришвидшуються. Докорінної трансформації зазнає ментальність російського та російськомовного населення України загалом, Донбасу зокрема. Ці процеси не симетричні внаслідок фактичної окупації частини Донбасу і, відповідно, розірваності інформаційного поля. Але, доволі невиразний і повільний в минулому процес формування українського патріотизму росіян і російськомовних, нині переживає своєрідний бум. Звичайно це явище не нове. Більше того, вже з'явилися вагомі наукові дослідження з цього приводу¹. Проте саме нині цей стан, що так і просить назви «синдрому Фітільова-Хвильового» охопив широкі верстви українського суспільства і перетворився на масове явище.

Парадоксальна лише на перший погляд ситуація, коли по обидва боки збройного протистояння воюють переважно російськомовні бійці, є нічим іншим як візуалізацією природних процесів реальної суверенізації України, що, попри всі перепони, токсичний вплив корумпованого державного організму, соціально-економічні негаразди відбувалися й набули екстремального пришвидшення під впливом ідей «русского мира». Суперечність українського буття, висловлена авторами фундаментальної праці «Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз: монографія» (Кіровоград, 2012): «Молодь в Україні ставала одночасно і патріотичною, і більш російськомовною, аніж старше покоління»², — нині стає все більш очевидною. Блискучим підтвердженням тенденції стало інтерв'ю американського журналіста С. Лойко, опубліковане інтернетвиданням «Новое время»³. Спостереження журналіста, які він попри передбачуване нерозуміння, намагається донести до російського загалу, колись стануть неочікуваним, але від того не менш приголомшливим, відкриттям для останнього. Сьогоднішня ситуація

¹ Див. приміром: www.3republic.org.ua/ru/analytics/13963 — Ситуацію, що мала місце в Україні, досліджував д. псих. н., проф. В. Васютинський. Тоді його висновки із недовірою сприймалися навіть грузинськими психологами. «Їх дивувало, що російськомовні українці і навіть росіяни можуть бути прибічниками скоріше українських, аніж російських цінностей, ратувати за віддалення України від Росії».

² www.3republic.org.ua/ru/analytics/13963

³ nvua.net/.../Rossiyskie-vlasti-zapretili-intervyu-o-realnoy-situacii-v-aero...

в Росії, на жаль, свідчить про те, що населення федерації існує в системі координат, в яких можливість того, що етнічні росіяни можуть стріляти в етнічних росіян, захищаючи УКРАЇНУ, в принципі зведена до нуля. Однак, це — dokonana реальність. До того ж реальність, яку доволі просто пояснити теоретично.

Нації бувають етнічні і політичні. Як показують події останнього часу — це різні просторово-часові форми існування національних організмів. І вони, що важливо, не накладаються симетрично. Так, існує сучасна російська нація, до якої в глобальному сенсі відносяться і автор цих рядків, і «кіборги», що боронять Донецький аеропорт, і волонтери, що допомагають армії та добровільним батальйонам, і тисячі відомих і нікому не відомих учасників сепаратистських референдумів і виборів без вибору. Ні в кого, певне, не викликає сумнівів, що, розмовляючи з дитинства російською мовою, ми водночас є носіями геть відмінних ціннісно-моральних орієнтацій і керуємося різними життєвими принципами. А відтак, належимо до відмінних політичних націй, що сформувалися в різних національно-державних організаціях із відмінними суспільно-політичними системами. Ментальність — та складова, яка в новітній час визначає якісне наповнення національних організмів, впливаючи на решту базових складових існування.

Власне, сучасне ставлення Кремля до питання росіян і російської нації увиразнює доволі простий висновок: одна й та сама, здавалося б, нація існує не лише в різних країнах, а й у якісно відмінному часово-цивілізаційному контексті. **Російська**, продовжує існувати в системі координат імперського дискурсу с притаманним йому ментальним полем, де досить гукнути загальновідомі гасла, як під знамена стають сотні тисяч людей, який вважає, що приналежність до певної етнічної групи сама по собі надає право знищувати інші етноси (як фізично, так і культурно) та привласнювати території, на яких вони мешкають. **Українська**, значно ближча за своїми основами до європейського контексту, де право більшості не дає права на етнокультурне знищення меншості.

Для величезної частки етнічних росіян — громадян України — події в Криму та Донбасі стали часом переосмислення свого місця в світі. Для більшості із них відкриття, що, за виразом соцмережевого

персонажа Діда Свирида, «коли спілкуємося з росіянами, ніби говоримо російською, але пояснити їм нічого не можемо»¹ стало неприємним, але від того не менш важливим. Значна частина російськомовних українців та росіян відкрила, що саме Україна є справжньою батьківщиною — територією нашої внутрішньої сили і свободи.

Це відкриття рано, чи пізно доведеться зробити й мешканцям Донбасу, навіть попри те, що воно буде пов'язане із чи не найстрашнішою драмою в його новітній історії.

¹ "Росію може змінити лише лікування. Швидкий спосіб — цинкотерапія // Gazeta.ua

Науково-популярне видання

Якубова Лариса Дмитрівна

**Етнонаціональна історія Донбасу:
тенденції, суперечності, перспективи
*в світлі сучасного етапу українського націотворення***

Підписано до друку 03.11.2014. Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 10,0. Обл.вид.арк. 10,0.
Наклад 300 прим. Зам. 73.2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4